

กรมหอสมุด

THAMMASAT

U N I V E R S I T Y

หอสมุดปรีดี พนมยงค์

ทนายหมอบให้เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่

ศาสตราจารย์ ไพโรจน์ ชัยนาม ม.ป.ช.,ม.ว.ม.,ท.จ.ว.
และ

คุณหญิงบรรเลง ชัยนาม ต.จ.,ต.ม.

ธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิงคนแรก

ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (๒๔๗๘)

พจนฯ ดร.ศุภศิลป์ ชัยนาม เอกอัครราชทูตประจำกระทรวงการต่างประเทศ
บริจาคเงินจัดทำสตีกเกอร์

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๕

โกศापานไปฝรั่งเศส ภาค ๓

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

เจ้าจอมโหมต รัชกาลที่ ๕

และมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิเชียรขิบัติ (แบน บุนนาค)

กับงานปลงศพคุณหญิงวิเชียรขิบัติ (พร้อม บุนนาค)

วันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมโหมต รัชกาลที่ ๕ และมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิไชยธิดี (แบน บุณนาค) กับงานปลงศพคุณหญิงวิไชยธิดี (พร้อม บุณนาค) ซึ่งจะทำในเดือนธันวาคมปีนี้ คุณหญิงวิเศษภักษ์ (เริ่ม) พร้อมด้วยน้อง ๆ ใครจะพิมพ์หนังสือแจกในเวลาพระราชทานเพลิงเรื่อง ๑ จึงมอบฉันทะให้พระยาอร่ามมณเฑียรมาแจ้งความที่ราชบัณฑิตยสภา ขอให้กรรมการเลือกหนังสือให้ ราชบัณฑิตยสภาได้ แนะนำให้พิมพ์เรื่องโกศاپานเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระยาอร่ามมณเฑียรเห็นชอบด้วย จึงพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่มนี้

เรื่องโกศاپานเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศสนี้ มองซิเออร์เดอ วีเซ เป็นผู้แต่ง พิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดวชิรราช เจษฎาจารย์ ฟ. อีแล แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญแปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทย เล่มนี้เป็นภาค ๑ จัดเป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๕

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

คำอุทิศ

หนังสือเรื่องโกศอาปนไปประเทศฝรั่งเศสภาค ๓ นี้ คุณ
หญิงวิเศษภัชย (เริ่ม) นางตลอดไตรภพ (เบื่อน) นาง
วิจารณ์คำวี (แบงก์) นางสาวเซ็ด บุนนาค นางประคอง ชูโต
รองอำมาตย์โท ภูษณงค์ บุนนาค นายไพบูลย์ บุนนาค สร้างขึ้น
เพื่อแจกในงานศพ สอนองคุณมหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชา
ธิปัตย์ และคุณหญิงวิชาธิปัตย์ (พร้อม) ผู้บิดาและมารดา กับเจ้า
จอมโหมด ในรัชกาลที่ ๕ ผู้เป็นป้า ซึ่งพระราชทานเพลิง
ที่สุสานวัดประยุรวงศาวาส เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

สำนักหอสมุด

พิมพ์ครั้งที่ ๑

สำนักหอสมุด

มหาอำมาตย์ตรี พระยาวิชยาธิบดี (แบน บุณนาค)
เป็นบุตรคนที่ ๓ ของพระยาอรรคราชนารายณ์ (หวาด บุณนาค)
และคุณหญิงอรรคราชนารายณ์ (บัว บุณนาค) เกิดเมื่อวันพุธ
ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๑ ถึงอนิจกรรม เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน

สำนักหอสมุด

สารบาญ

บทที่ ๖๕	เหตุการณ์ในเมืองปารีส ระหว่างที่ท่าน ราชทูตไปเที่ยวเหนือ	หน้า ๑
“ ๖๖	ราชทูตไปในงานของมงเซียร์ คือสมเด็จพระ พระอนุชาธิราช	“ ๔
“ ๖๗	ราชทูตไปเที่ยวดูของต่าง ๆ ในกรุง ปารีสต่อไป	“ ๑๐
“ ๖๘	ราชทูตไปเยี่ยมสำนักสามเณร มิชซังต่างประเทศ	“ ๑๕
“ ๖๙	คนไทยสอบไล่ชั้นมหาปริญญา	“ ๒๓
“ ๗๐	ราชทูตไปดูโรงเรียนมหाराชวิทยาลัย ซื้อหุลุยเลอครั้งด้	“ ๓๕
“ ๗๑	ราชทูตไปเหยียบสถานโฮเต็ล เดอกลีส์	“ ๓๗
“ ๗๒	“ มงเซียร์ ” คือสมเด็จพระอนุชา สิ้นพระชนม์ลง	“ ๓๘
“ ๗๓	ราชทูตไปฟังเพลงสวด “ ชยันโต ” ที่พระอารามแดส์เฟอยังต์	“ ๔๗
“ ๗๔	ราชทูตไปเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ มีโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น	“ ๕๓

„ ๓๕	เรื่องคนไข้ของเจ้าคุณราชทูต	หน้า ๕๗
„ ๓๖	ราชทูตไปดูอารามวาลเดอครัส และไปฟังคดีพิณ	„ ๖๑
„ ๓๗	ราชทูตรับรองของกำนัล	„ ๖๕
„ ๓๘	ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระราชสำนัก วังแซร์ชายส์	„ ๖๘

โกศปาณไปฝรั่งเศส

บทที่ ๒๕

เหตุการณ์ในเมืองปารีส
ระวางที่ราชทูตไปเที่ยวเหนือ

คณะราชทูตานุทูตที่มาจากเมืองไทยนั้น นอกจากราชทูต ๓ ท่านแล้วยังมีขุนนางไทยมาเป็นเพื่อนอีก ๖ นาย และใน ๖ นายนั้น เมื่อตอนไปเที่ยวเหนือนี้ ท่านอัครราชทูตได้พาไปด้วยเพียง ๔ คน อีก ๒ คนนั้นให้อุปการะอยู่ที่กรุงปารีส สำหรับจัดเข้าของต่าง ๆ ที่ราชทูตหมายใจจะซื้อหรือสั่งให้ห้างทำสำหรับนำไปเมืองไทยคราวเมื่อจะกลับ อันว่าขุนนางสองคนที่ยังอยู่อยู่ในปารีส เมื่อท่านราชทูตเคิรทางไปเที่ยวข้างเหนือนี้ เจ้าพนักงานได้มอบให้มั่งเชียร์เดอเวนโรนี ล่ามหลวงสำหรับภาษาอิตาลี เป็นคนนำพาไปดูตามห้างต่าง ๆ เพื่อแนะนำห้างที่จะสร้างของนั้น ว่าจะควรพลิกเพลงแก้ไขประการใด สิ่งของเหล่านั้นนี้จะถูกพระทัยพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ นอกจากท่านได้ไปดูตามห้างร้านสำหรับสั่งซื้อของดังนี้แล้ว มงเชียร์เดอเวนโรนี ยังได้พาไปดูอะไรต่ออะไรที่เป็นของน่าดูอีกหลายแห่ง เช่น ครั้งหนึ่งได้พาท่านไปดูโรงเรียนเฉรของมิชซังต่างประเทศ สำหรับฝึกหัดเด็กใจศรัทธาซึ่งจะบวชเป็นพระสงฆ์สำหรับ

ไปเทศนาสั่งสอนพระศาสนาในต่างประเทศ มีที่เมืองไทยเป็นต้น
 ข้อที่จับใจพวกขุนนางไทยเมื่อไปดูเสนาเรียวนั้นคือสัทธรรมดั่ง
 ระเหยอยู่ทั่วไปในสำนักนั้น ถึงเวลากินเข้าท่านบาดหลวง
 เดอบริชาเซียร์ซึ่งเป็นประมุขแห่งสำนักนั้น ก็ได้เชิญท่าน
 ขุนนางไทยสองคนนั้นให้ร่วมโต๊ะกันกับอาจารย์และนักเรียนเนร
 เหล่านั้นด้วยท่านก็รับ เวลากำลังรับประทานอาหารนั้นท่านได้
 ยินเนรองค์หนึ่งประจำอยู่ที่ธรรมาสน์ในห้องกินเข้า ได้อ่านวินัย
 สามเนรเสกขา ก็ยังเป็นทีเตือนความเลื่อมใสศรัทธาของขุนนาง
 สองคนนั้นเป็นอันมาก.

ในวันเดียวกันเมื่อกินเข้าเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานยังได้พา
 ขุนนางสองคนนั้นไปยังห้างทำพรหมช่อชาวอนเนอรี สำหรับจะ
 ได้ตรวจดูว่า พรหมต่าง ๆ ที่สั่งให้ทำสำหรับถวายสมเด็จพระ
 นารายณ์นั้น แล้วตามความตกลงเดิมหรือไม่ ถัดจากโรงทำ
 พรหมยังได้ไปดูสวนสัตว์ สวนต้นไม้ต่างประเทศที่ท่านเสนาบดี
 เดอลูวาได้สั่งริทำขึ้นเมื่อไม่สู้กี่ปีนัก ในสวนนั้นขุนนางไทยสอง
 คนได้พบเห็นพรรณไม้มือไทยหลายชนิด แต่สิ่งที่เขาได้
 พิจารณาเห็นด้วยความเจาะจงใจมากกว่าสิ่งอื่นทั้งหมด คือกระดุก
 สัตว์ต่าง ๆ มีกระดุกข้างสารที่เคยอยู่ในสวนแวร์ซายส์เมื่อก่อนล้ม
 เป็นต้น.

นอก นั้น ยังได้ไปดูวัดแซงต์วิกเตอร์ ซึ่งมีชื่อเสียง เป็นต้น
 เพราะห้องสมุดและห้องพิพิธภัณฑ์อันเกี่ยวข้องกับเรื่องวัตถุศักดิ์สิทธิ์

ครั้งโบราณ กับได้ไปชมคูศาลสถิตยัตติธรรมด้วย ท่านท่าน
ได้ยินพวกทนายความ ๓ นายแถลงการณ์ในเรื่องคดี ช่งม่งเซียร์
เดอเวนโรนีได้อธิบายใจความเบื้องต้นให้ท่านทราบ ท่านแสดง
ความแปลกใจไม่น้อยในวิธีดำเนินกร สำหรับชำระความในเมือง
ฝรั่งเศสว่า-- “ช่างผิดกันกับที่เป็นไปในเมืองไทยยิ่งนัก ท่าน
ฝ่ายโจทก์และจำเลยต่างมีทนายสำหรับชี้แจงความเป็นไปของคดี
แทนตน แต่ในเมืองไทยนั้นหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ใครไม่พอ
ใจใครเมื่อไร ผู้ไม่พอใจนั้นร้องฟ้องว่าความตามรูปคดีเอาเอง
ส่วนจำเลยก็โต้เถียงไปตามความเห็นชอบของตนเหมือนกัน ไม่
มีทนายรับว่าความต่างโจทก์และจำเลยเหมือนกัน” (ที่ตรงนี้
ขอท่านผู้อ่านอย่าได้ลืมนว่าเป็นเรื่องที่ได้อุบัติขึ้น ครั้งรัชสมัยพระ
นารายณ์ ศาลไทยเวลานี้คงดูไม่แปลกกว่าศาลฝรั่งเศสเท่าไรนัก
เพราะต่างถือธรรมเนียมคล้าย ๆ กันเสียแล้ว ตั้งแต่รัชกาล
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕).

เมื่อออกจากศาลแล้ว ขุนนางสองคนนั้นได้ไปดูโรงเรียน
หลวงสำหรับบุตรตระกูลชั้นสูง เรียกว่าโรงเรียนหลุยส์เลอครั้ง
คือโรงเรียนหลุยส์มหาวิทยาลัย ที่โรงเรียนนี้ท่านมาแปลกใจที่
เห็นมีเด็กมากมายนัก และก็ล้วนเป็นบุตรตระกูลเจ้านายและ
ขุนนางผู้ใหญ่ ทั้งท่านชอบใจกิริยาพาทีความเคารพที่เด็กเหล่านั้น
นั้น ไม่ว่าเจ้านายชั้นสูงสุด จนตลอดบุตรขุนนางได้แสดง
ต่อตัวท่านเอง.

บทที่ ๖๖

ราชทูตไปในงานของมวงเขียร์ คือสมเด็จพระ

พระอนุชาธิราช.

ภายหลังที่ท่านราชทูตไปเที่ยวมณฑลฝ่ายเหนือกลับมาสองวัน ท้าววงศ์คลุ่ด สมเด็จพระอนุชาธิราชมีงานเลี้ยงเป็นการใหญ่ ผู้ที่มาประชุมในงานนั้นล้วนแต่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูง มีสมเด็จพระยุพราชและพระชายาเป็นต้น ถ้าจะให้รู้ทั่วถึงการตกแต่งสถานที่และการตกแต่งกายแห่งท่านผู้เสด็จและไปในงานนั้นแล้วก็เป็นอันเหลือวิสัย จำเป็นต้องกล่าวลัด ๆ เพียงว่า บรรดาสรรพสิ่งซึ่งเป็นเครื่องเจริญตาเจริญใจซึ่งมนุษย์อาจหาได้ ก็มีอยู่ในงานพร้อมบริบูรณ์ไม่ได้ขาดสักสิ่งเดียว ท้าววงศ์คลุ่ดในคืนวันนั้นดูเหมือนจะฝันว่ามากกว่าสถานที่ประชุมแห่งมนุษย์ และไม่ว่าขุนนางข้าราชการหรือเจ้านายซึ่งมาแต่สารทิศใดต่างพากันออกปากชมเป็นเสียงเดียวกันว่า-- “ใน ๔ ทิศซึ่งเคยไปเที่ยวมาแล้วไม่เคยได้เห็นของเพลิดตาพิเศษถึงเพียงนี้เลย ”

งานประชุมได้เริ่มแต่เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา สมเด็จพระยุพราชกับพระชายาทรงสมเด็จพระอนุชาและพระชายาได้เสด็จออกทรงต้อนรับแขก และพาไปข้างในด้วยพระองค์เอง ชั้นแรกทรงพาไปดูเครื่องแต่งพระที่นั่งท้าววงศ์คลุ่ดมีพรม, เครื่องแก้ว และรูปภาพรูปเขียนของท่านอาจารย์มีญารต์เป็นต้น ครั้นไปถึง

ห้องพระโรงพินาศทิวานะเทพ ซึ่งอยู่ที่ด้านสุดท้ายแห่งพระที่นั่ง
วังแซ่งต์คลุต์ ต่างก็ได้อยู่ฟังเครื่องดนตรีสักราวชั่วโมงหนึ่ง
เวลานั้นเจ้าพนักงานมหาดเล็กเด็กชากช่วยกันเลียงเครื่องว่างแก่ผู้
ที่มาประชุม การเลียงนี้เป็นที่แปลกอยู่อย่างหนึ่งคือเวลานั้นเป็น
เวลาอย่างเข้าหน้าหนาว ผลไม้หมดฤดูไปเสียตั้งเดือนกว่าแล้ว
(ในเมืองฝรั่งถึงฤดูหนาวแล้วผลไม้สดเป็นไม่มีทุกชนิดผิดกับ
เมืองไทย ซึ่งมีผลไม้สดกินกันตลอดปี เพราะมีผลัดเปลี่ยน
ชนิดกันเป็นฤดู ๆ) แต่กระนั้นในการเลียงเครื่องว่างครั้งนี้
ยังบริบูรณ์ไปด้วยผลไม้น้อยอย่างอุดมทุกชนิด คล้ายกับ
เป็นหน้าผลไม้ฉนั้น ทั้งนี้เพราะใช้วิชาเก็บรักษาไว้อย่างดี.

เมื่อเสร็จการเลียงก็อร่ามบาย๔ นาฬิกาซึ่งเป็นเวลาจวนค่ำแล
ไม่เห็นอะไรสนัดเสียแล้ว (ขอให้ผู้อ่านจำไว้ว่าที่เมืองฝรั่งหน้า
หนาวเป็นเวลานานสั้นกว่ากัน ผิดกันกับที่เป็นอยู่ในเมืองไทยเวลา
บาย๔ โมงนั้น ที่เมืองฝรั่งเป็นเวลาพลบค่ำอยู่แล้ว) เจ้าพนักงาน
กรมชวาได้ตั้งต้นจุดเทียนระย้าซึ่งมีแขวนทั่วไป ทันใดนั้น
ภายในพระที่นั่งวังแซ่งต์คลุต์ดูราวกับเป็นนิมานชั้นฟ้าจริง ๆ พอ
หมดการดนตรีข้างนี้แล้วที่ประชุมได้พากันไปถึงห้องอีกห้องหนึ่ง
ซึ่งได้จัดไว้เป็นห้องเต็นท์ ทำนเจ้าชายและท่านเจ้าหญิง ที่เป็น
เจ้าภาพหรือเจ้าของบ้าน ก็อสมเด็จพระยุพราชและพระชายา
กับสมเด็จพระอนุชาและพระชายาก็ได้ทรงเปิดการเต็นท์เป็นปฐม
ฤกษ์ก่อน แล้วพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชายหญิงอื่น ๆ

ก็ได้เดินรำไปตามพระองค์ต่อไป.

เวลาเดินรำนั้ท่านราชทูตไทยก็นั่งอยู่ข้างเบ้องขวาของสมเด็จพระยุพราช และพระองค์ทรงได้ถามและชวนให้สนทนาปราศรัยมิได้ขาด ส่วนราชทูตเล่าเครื่องครัดอยู่แต่ในธรรมเนียมบ้านเมืองไทย ไม่ว่าจะทูลตอบสนองคราวใด หรือไม่ว่าเวลาทรงได้ถามเมื่อใด ราชทูตก็พนมมือยกขึ้นเหนือศีรษะ (ตามธรรมเนียมขุนนางไทยโบราณเวลาเข้าเฝ้า) มิได้ขาด สมเด็จพระยุพราชทรงเห็นกริยาเช่นนั้น ให้ทรงรู้สึกตะขิดตะขวงหรือรำคาญพระทัย หรือสงสารราชทูตประการใดประการหนึ่งในโอกาปกิริยาที่ยกมือไหว้นั้น จึงทรงรับสั่งกับราชทูตสยามว่า-- “เจ้าคุณราชทูตจงอย่าเกรงใจ เวลานั้นเป็นเวลาเพลิดเพลินสนุกสนานกันไม่จำเป็นจะถือแบบเฝ้าอย่างเคร่งครัดนักดอก เจ้าคุณลดมือลงให้เป็นทีสะดวกสบายเสียบ้างเถิดเจ้าคุณ ไม่เป็นที่หมิ่นประมาทหาได้” เมื่อได้ฟังรับสั่งดังนั้น ท่านอัครราชทูตกลับกราบไหว้ทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระเมตตายิ่ง แท้จริงการที่ข้าพระพุทธเจ้าเฝ้าแสดงความเคารพต่อพระบารมีของพระองค์ท่านนี้ ยังหาเพียงพอไม่ เวลาจะเฝ้าพระบารมีควรจะแต่งเครื่องเต็มยศสวมกะลอมพอกเป็นต้น และคืนวันนั้นข้าพระพุทธเจ้าหาได้สวมตามธรรมเนียมไม่ ก็เป็นการลดหย่อนมากอยู่แล้ว แต่เดชะบุญหมวกที่สวมใส่อยู่ในเวลานี้เป็นหมวกที่พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชทานด้วยพระองค์

เอง ฉะนั้นมิใช่การลดหย่อนเกินควรแก่ตำแหน่งราชทูตกำลัง
 ฝ่าพระบารมี แต่หากจะมีใช้เช่นนั้นจะดูอะไรอยู่ นี่ก็เป็น
 การลดหย่อนผ่อนให้คล่องแคล่วมากพอแก่การอยู่แล้ว ขอทรง
 ทราบฝ่าพระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะทรงโปรดเกล้า ฯ --

การเดินร่ำดำเนินไปเป็นปกติสักราว ๒ ชั่วโมงพิกาลแล้ว มหาด
 เล็กเด็กชาก็ได้มาเลี้ยงผู้ที่มาในการประชุมอีกครั้งหนึ่ง และการ
 เลี้ยงครั้งนี้เรียนเอาแบบอย่างจีน ก็มีโต๊ะเล็ก ๆ ชามเล็ก ๆ
 คล้าย ๆ กับที่ทำกันในการเลี้ยงของจีน (ทั้งนี้เพื่อเป็นเกียรติยศ
 แก่ราชทูตสยาม เพราะตามความเข้าใจของชนตะวันตก เมือง
 จีนกับเมืองไทยเป็นเมืองพี่เมืองน้อง ถิ่นชนบทรรมนิยมคล้าย
 คลึงกัน) ครั้นการเลี้ยงนั้นเสร็จแล้ว การเดินร่ำก็ได้เริ่มใหม่
 อีกคราวหนึ่ง แต่เวลานี้พวกที่ไม่ค่อยชอบการเดินร่ำก็โดยกวซ์
 เล่นอย่างอื่นในห้องใกล้เคียง สมเด็จพระยุพราชได้ทรงไฟ่ตาม
 แบบอิตาลีที่เขาเรียก “เรเวอร์ซ” ขณะเมื่อกำลังเดิน
 บ้าง, เล่นไฟ่และอื่น ๆ บ้างดังนี้ ส่วนเจ้าพนักงานมหาดเล็ก
 เด็กชา ก็นำเครื่องดื่มทุกอย่างทุกชนิดมาถวายและแจกให้ดื่ม
 ทั่ว ๆ ไปทุกห้อง สุดแต่ท่านผู้ใดจะต้องการน้ำองุ่น กาแฟ
 ชอคโกแลตหรือน้ำชาและเครื่องดื่มชนิดใดไม่ว่าเลือกได้ตามชอบ
 ใจ ทั้งนี้เพื่อให้ท่านที่ไม่พอใจในการเดินร่ำและเล่นไฟ่หรือ
 อื่น ๆ นั้นได้มีเครื่องเบิกบานอารมณ์ ให้เป็นที่บรรเทใจ
 ทั่ว ๆ กัน.

การเดินรำเล็กเวลาห่มเครื่องแล้วจึงได้พากันไปดูละคอน ค็น
 นั้นได้เล่นเรื่อง “บะยาไทร” ของราชิน (จินตกรวิเอกใน
 รัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔) ใจความ
 ของเรื่องที่เล่นในคืนวันนั้นเป็นดังนี้ คือเจ้าบะยาไทรพระเอก
 ในเรื่องนี้เป็นพระอนุชาของเจ้าอมฤตสุลต่านแห่งเมืองหุ่มในตุรกี
 ครั้นคริสต์ศักราช ๑๖๓๕ (คือราว ๕๐ ปี ก่อนเวลาที่เล่นเรื่อง
 นั้น) เจ้าอมฤตยกทัพไปอยู่ตามเขตต์แดนเมืองบะบิโลน และ
 ในเวลาที่ไปซัดดาทัพนั้น ทรงระแวงสงสัยเจ้าบะยาไทรอนุชาของ
 พระองค์ ว่านานไปข้างหน้าอาจชิงราชสมบัติ เพราะบะยาไทร
 เป็นที่นิยมนับถือของชาวเมืองมาก ทั้งทรงพระปรีชาเฉลียว
 ฉลาดยิ่งกว่าพระองค์มากด้วย พระเจ้าอมฤตจึงไม่ทรงไว้พระทัย
 รับสั่งให้คนสนิทกลับไปดูฐานที่พามาปลงพระชนม์เจ้าบะยาไทรพระ
 อนุชาเสียที่ในเมืองหุ่ม ฝ่ายที่ในเมืองหุ่มเล่า ส่วนพระนาง
 โรซานามเหณีของพระเจ้าอมฤตทรงพอพระทัยฝากไว้ในเจ้าบะยา-
 ไทรยิ่งกว่าพระราชสามี และทรงใคร่ให้อภิเษกเจ้าบะยาไทรขึ้น
 เป็นสุลต่านแทนเจ้าอมฤตผู้สวามี จึงทรงแต่งกลให้เจ้าบะยาไทร
 หลงรักพระองค์ด้วยกลอุบายต่าง ๆ นา ๆ แต่เจ้าบะยาไทรนั้น
 แม้จะทราบว่าจะมีรักใคร่จะยกตนขึ้นเป็นสุลต่าน และทั้ง
 ทราบว่าพระเชษฐาจะให้ปลงพระชนม์พระองค์เสียก็ดี ก็ยังไม่
 ยินยอมเพราะพระองค์จะรักษาสัตย์ต่อนางอาตาดิศาคุร์กของพระ
 องค์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงมั่นปณิธานตนว่าจะกระทำการเสก

สมรสด้วยกัน มเหสีทรงทราบว่าเจ้าบะยาไพร่ไม่ปลงพระทัย
ตามกิริยาสั่งให้ฆ่าเสีย เจ้าบะยาไพร่ทรงยินยอมรับความตายเพื่อ
รักษาสัตย์ นี่เป็นท้องเรื่องที่โต้เถียงกันในวันนั้น และเค้า
เงื่อนของเรื่องนี้ท่านราชทูตไทยจับได้แม่นยำไม่มีพลาดหรือสั่น
เทาอย่างใด ถ้าถึงตอนที่สำคัญน่าจับใจจนขนลุกเมื่อไรซึ่งมีมาก
ในเรื่องนี้ ท่านราชทูตไหวไปตามทุก ๆ แห่ง ใครเล่นสนธิ
หรือไม่สมิทประการใด ท่านตัดสินลงความเห็นถูกต้องไม่มีผิด
เลย การดูละคอนรู้จักชมเชยและติเตียนตรงควรชมและควรติ
นี่ซิ เป็นเหตุให้ราชทูตเองได้รับความชมเชยของที่ประชุมเป็น
อันมาก.

พอเล่นละคอนเสร็จแล้วในราว ๕ ทุ่มครึ่งจึงได้มีการเลี้ยง
อาหารที่พระตำหนักของมาตามคือพระชายาของมวงเซียร์สมเด็จ
พระอนุชาธิราชเจ้า เจ้านายและพระบรมวงศานุวงศ์ทรงเสวย
ด้วยกันมี ๔ โต๊ะ ๆ ละ ๒๕ ที่ และส่วนข้าราชการกับราชทูต
สยามและผู้ทรงเชิญก็รับประทานอาหารในห้องใกล้เคียงกัน นับว่าเป็น
การใหญ่โตที่สุดซึ่งสามารถจัดการได้ เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้ว
สมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองพระองค์ก็กับพระชายาก็เสด็จกลับที่
วังแวร์ซายส์ ซึ่งเวลานั้นติดโคมเทียนทั่วทุกมุมประตูหน้าต่าง
พร้อมเป็นทั้งมณีนีลเวลากลางคืนยิ่งนัก พอราชทูตได้ดูการ
ติดไฟที่วังแวร์ซายส์ด้วยแล้ว เจ้าพนักงานก็พากลับที่สำนักของ
ตนในพระมหานครเป็นเวลาเที่ยงคืน ราชทูตแสดงความชื่นชม

ยินดีในการต้อนรับและการจัดงานนี้เป็นอย่างยิ่งที่สุด.

บทที่ ๖๗

ราชทูตไปเที่ยวดูของต่าง ๆ
ในกรุงปารีสต่อไป.

รุ่งขึ้นจากวันที่ได้ไปดูงานที่วังแซงต์คลูต์นั้น ท่านเดอฟูร์ซี
นายกแห่งสภาพาณิชย์ได้ส่งแผนที่กรุงปารีสของนายบลงเด็ล ซึ่ง
เป็นแผนที่ใหม่ที่สุดของพระนครไปให้แก่ท่านราชทูตซึ่งที่อยู่ของ
ท่าน เพราะท่านได้ยินมานานแล้วว่าท่านราชทูตอยากได้มาก
แผนที่พระนครนี้ท่านเดอฟูร์ซีได้ให้พิมพ์ด้วยแพรตัวต่างกระดาษ
แล้วข้างยังมีหมุดตาตรองออกข้างหนึ่ง และใช้ปากกามะหยัสน์
สำหรับปิดชั้นบน ไม่สำหรับแขวนหรือสำหรับถือด้านข้างเหนือ
กับไม่สำหรับม้วนแผนที่อีกอันหนึ่งนั้น ล้วนแกะสลักอย่าง
ประณีตและปิดทองแซมดอกช่อนกลั่นเงิน (ซึ่งเป็นดอกไม้
พระราชวงศ์บูร์บง) อย่างงดงามที่สุด.

เมื่อท่านราชทูตได้รับแผนที่แห่ง กรุงปารีส ซึ่งเป็นสิ่งที่ท่าน
อยากได้ยิ่งกว่าของกำนัลและบรรณาการใด ๆ แล้วท่านก็ได้คลี่
ออกมาดู พลางชื่นชมในตามแห่งหน้าตาต่าง ๆ ซึ่งเคยไป
ดูมาแล้วก่อนหน้าผู้ทนายมาให้นั้น ส่วนตำแหน่งที่สำคัญซึ่งท่าน
ยังไม่คุ้นเคยตามที่ปรากฏในแผนที่นั้น ท่านก็ซักถามว่าเป็น
ตำบลย่านไหน จนกระทั่งในไม่ช้าเท่าไรท่านก็รู้จักคุ้นเคยกับ

สถานที่ต่าง ๆ ในพระนครยิ่งเสียดกว่าชาวพระนครเอง ซึ่งมี
โอกาสได้เห็นได้ไปตั้งแต่เกิดมาับครั้งไม่ถ้วนเป็นอันมาก.

พอคุณเข้าใจได้แล้วท่านอัครราชทูตแสดงความพอใจไปยัง
ท่านผู้ส่งแผนที่มาให้เห็นว่า-- “ที่ท่านเคอฟูร์ชได้มีความเอื้อ
เฟื้อส่งแผนที่กรุงปารีสมาให้เป็นที่พอใจอย่างยิ่ง ขอเชิญท่าน
จงได้โปรดเรียนท่านเคอฟูร์ชว่า ถึงแม้ท่านจะได้ส่งของกำนัล
ชนิดอันอันมีราคาค่าควรเมื่อ หรือดุนเงินทองของชุมทรัพย์
ชนิดใดมาให้ ก็จะไม่เป็นที่พอใจเท่ากับแผนที่อันงดงามแผ่น
นี้เลย แผนที่นี้เป็นเครื่องบรรณาการซึ่งจะมีประโยชน์แก่ตนและ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามสิ้นกาลนาน ตลอด
ชีพและยิ่งกว่านั้นไปอีกถึงชั่วอายุหลานแล้วก็ยังจะกระทำคุณแก่
ชาวสยามต่อไป ฉะนั้น จึงเป็นของประเสริฐยิ่งกว่าเครื่องบรรณา
การใด ๆ และเพราะเหตุที่เป็นของประเสริฐถึงเพียงนี้แผนที่จะ
เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าจะนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระเจ้า
แผ่นดินสยาม เพราะทราบว่าเป็นของต้องพระราชประสงค์ ขอ
ท่านจงได้แสดงความพอใจต่อท่านเคอฟูร์ชนั้น ทั้งในนามของ
ข้าพเจ้าและทั้งในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินสยามด้วยเหตุนี้” ว่า
แล้วท่านก็ให้ขุนนางตำแหน่งรองราชวัดท่านผู้เอาแผนที่มาให้
ด้วยเงินทองพอสมควร ดูคล้ายกับที่ท่านเคยทำมาแต่ก่อนใน
เวลาท่านได้รับเข้าของใด ๆ (ตามธรรมเนียมบ้านเมืองสยาม
ซึ่งถือว่าต้องให้อะไรสักสิ่งเป็นการตอบแทนกันอยู่เสมอ).

นอกจากแผนที่พระนครที่ท่านเคอฟูร์ซังได้ส่งหนังสือราย
การว่าด้วยความเป็นอยู่แห่งพระนครด้วยอีกเล่มหนึ่ง เพราะท่าน
ได้ทราบของท่านราชทูตยากไ้มาก เพื่อรู้เข้าใจถึงการปกครอง
ภายในพระนครว่าดำเนินไปประการใด.

ตั้งแต่วันที่ราชทูตไทยได้กลับมาจากการเที่ยวตามมณฑล
เหนือแล้วนั้น ขุนนางในพระนครต่างอยากเชิญท่านไปเลี้ยงและ
ไปดูของต่าง ๆ ไม่มีเว้นแต่ละวัน สิ่งที่ท่านราชทูตได้ไปดูและ
ซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้คือ เป็นต้นก็คือ ละคอนออเปร่าและ
ละคอนพุตธรรมดา ละคอนพุตที่ได้ไปดูนั้นชื่อลวาร์ หรือ
“เจ้าตระหนัถ์เหนียว” ของอาจารย์มอเลียร์ เป็นที่พอใจของ
ราชทูตมาก พอเปิดฉากเจ้าตระหนัถ์ก็ออกมาขับถูเงิน เมื่อ
ท่านราชทูตได้เห็นก็พยากรณ์ไว้ล่วงหน้าว่า-- “อ้ายขเหนียว
ชะรอยจะถูกใครแย่งเอาถูเงินไปกินเสียก่อนที่จะหมดเรื่องละกะ-
มัง” และที่จริงก็เป็นดังนั้นด้วย ฉะนั้นจึงทำให้ผู้ที่ได้ฟังท่าน
ออกความเห็นล่วงหน้าในเรื่องที่ท่านยังไม่ได้เคยรู้เห็นอดไม่ได้
ต้องเชยชม สติปัญญาเฉลียวฉลาดของท่านราชทูตว่าแหลมหลัก
เป็นปราชญ์แท้ทีเดียว.

รุ่งขึ้นวัน หน้าท่านได้ไปดู ละคอน ออเปร่า ชื่ออาร์มีดา ของ
อาจารย์กีโนสดี (ซึ่งเป็นเรื่องมีชื่อเสียงมากในสมัยนั้น) เงื่อน
แห่งเรื่อง คือ นางอาร์มีดา พระราชันดิดา แห่ง เจ้าอีเดราร์ด ใน เมือง
ดามาส เกิดรักใคร่กับนักรบทะเลของพระบิดาชื่อเรอโนลต์

และนางนั้นได้ใช้เล่ห์กะเท่ห์ต่าง ๆ ทั้งเวทมนต์คาถาสารพัด
สำหรับให้หึงกรบเรอโนลต์รักตน เรอโนลต์ก็หาได้แพ้แก่ฤทธิ์
แห่งเสน่ห์เล่ห์กลของนางนั้นไม่ ที่หลังนางเคื่องจะใคร่ฆ่าให้หาย
แค้นที่เขาไม่รักตน แต่ก็กระทำไม่ลงเพราะอำนาจความงามของ
เรอโนลต์ประกอบกับความรักของนางอาร์มิดาเป็นเครื่องห้าม ลง
ปลายเพื่อนของนักรบคนนั้นมาเผาบ้านเรือนและเวียงวังเมืองดา-
มาส กูเรอโนลต์ออกจากเป็นชะเลขวัวได้.

เมื่อท่านราชทูตได้ดูแลคอนบทนแล้ว ท่านลงความเห็น
ว่า-- “นางงามคนนั้นไม่ใช่คนฝรั่งเศสไม่ใช่หรือ หาไม่คงไม่
ต้องเที่ยวหาถูบอุบายต่าง ๆ สำหรับให้ชายรักดังนี้ เพราะธรรมดา
สตรีชาวฝรั่งเศสแล้วข้าพเจ้าได้สังเกต ไม่ต้องแต่งกลอุบาย
อะไรมากมาย เพียงบุรุษได้เห็นดวงพักตร์และกิริยามรรยาท
อันสุภาพเท่านั้นเป็นต้องรักทันที” พอถึงตอนปลายแห่งเรื่องน
เป็นเวลาเกิดไฟไหม้วังที่นางอาร์มิดาอยู่นั้น ท่านราชทูตได้กล่าว
ว่า-- “พวกเรากลับเถอะจะอยู่คู่อีกทำไม ไฟไหม้บ้านแล้ว
เราต้องไป เมื่อบ้านพังวังล้มแล้วข้าพเจ้าจะเป็นอันตรายแก่ตัว”
แล้วท่านก็ออกไป.

รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งท่านราชทูตกับขุนนางอันดีได้ไปเที่ยวที่บ้าน
มงเซียร์โซซง ซึ่งเป็นคนคิดเครื่องเล่นต่าง ๆ เพื่อจะได้ชมดู
เครื่องเล่นใหม่ ๆ ซึ่งทำให้มหัศจรรย์ชาวพระนครทั้งไปตาม ๆ กัน
ในสมัยนั้น เครื่องเล่นนี้ รูปสัณฐานคล้ายกับโต๊ะบิลเลียร์ด

แต่แทนที่โต๊ะนั้นจะมีผ้าสีเขียวปูตามธรรมดาโต๊ะบิลเลียร์ต้นนั้น กลายเป็นรูปแผนที่ของโลกเขียนอยู่บนพื้นโต๊ะ มีทั้งภูเขาและ ทะเลประเทศต่าง ๆ ในโลกพิภพ วิธีเล่นนั้นคือเกณฑ์ให้คน เล่นเล่นเรือหรือข้าบริดย่อม ๆ ไปจากประเทศหนึ่งถึงประเทศหนึ่ง หรือจากเมืองนี้ไปเมืองโน้น ใครจะไปทางไหนทางบกทางน้ำก็ได้ ใครจะอ้อมค้อมหรือลัดไปทางใดที่มันคนไปมากก็ได้ แต่ผลัดกัน เล่นเรือหรือผลัดกัน ลากรถคน ละที่ตามเกณฑ์กำหนดซึ่งบัญญัติ ไว้ ใครเสร็จถูกบัญญัติและไปถึงเมืองที่มุ่งไว้ก่อนคนนั้นเป็นคนชนะ.

พอราชทูตได้เลเห็นโต๊ะแผนที่โลกนั้นแล้วก็เข้าใจในวิธีเล่นทันที ไม่พ้องต้องอธิบายวิธีเล่นก็เปลือง และท่านยังทำ มงเซียร์โซซงว่า-- “นี่ จะอนุญาตให้ฉันลองเล่นเรือดูกับท่าน ไหม อยากจะใคร่รู้ว่าใครจะเล่นเรือไปถึงเมืองไทยก่อนใคร ” มงเซียร์โซซงก็ยินดีรับขันสุว่า-- “ดีแล้วเจ้าคุณ เชิญลอง จับเรือกัน ”

เล่นกันไปเล่นมา บัดเดี๋ยวเดี๋ยวท่านราชทูตสยามเล่น เรือของท่านถึงอ่าวสยาม ก่อนมงเซียร์โซซงผู้เป็นเจ้าของเสียอีก เมื่อชนะแล้วท่านราชทูตได้อำลามงเซียร์โซซงว่า-- “ขอบใจ ท่านเป็นอันมาก ที่ได้สอนวิธีเล่นสนุก ๆ ให้ และเดชะ โชคชัยคราวนี้ ขอลมฟ้าอากาศได้บันดาลให้เรือดำที่เราจะเล่น ไปเมืองสยามได้ดำเนินสะดวก ดุจเดียวกับลำย่อม ๆ ที่ใช้เล่น

ชนะเมื่อกันด้วยเทอญ” พอสนทนาและดูเครื่องเล่นอันอีกสัก
ครู่ท่านราชทูตก็ออกไป.

บทที่ ๒๘

ราชทูตไปเยี่ยมสำนักสามเณร

มิชชังต่างประเทศ.

ครั้นถึงวันที่ ๑๐ เดือนธันวาคม คณะราชทูตได้ไปเยี่ยม
สำนักสามเณรมิชชังต่างประเทศที่ได้กำหนดไว้กับท่านบาดหลวง
เดอลิยอน ผู้เป็นล่ามซึ่งมาด้วยกันแต่เมืองไทย และท่าน
บาดหลวงเดอบริซาเซียร์อธิการแห่งสำนักสามเณรนั้น พอได้
ข่าวว่าราชทูตมาถึงสำนักสามเณรแล้ว ท่านบาดหลวงอาเบเดอ
ชวาซี ซึ่งเคยเป็นอุปทูตไปเมืองไทยแต่ก่อน ก็ได้ออกไป
ต้อนรับและพาไปเลี้ยงน้ำชา ใช้บนและถวายชุดเงินชุดทอง
ที่เจ้าพระยาวิฆเนนทร์ได้ถวายท่านไว้แต่เมื่อครั้งยังอยู่ในกรุงสยาม
และนอกนั้นในห้องเลี้ยงยังได้เผาไม้แก่นจันทร์กลิ่นหอมฟุ้งระ-
หลบไปทั่วทั้งห้อง.

เมื่อท่านราชทูต กิน น้ำชา พลาถ คุยพลาถ กับ บรรดาสังฆราช
บาดหลวงแห่งสำนักนั้น และสำนักอื่นซึ่งได้นิมนต์มาในกิจ
มงคลนี้ พอสักครู่หนึ่งท่านอธิการเดอบริซาเซียร์ เห็นได้
เวลาเหมาะสมก็ขึ้นขึ้นกล่าวอารัมภกถาดำเนินราชทูต เป็นใจ
ความดังนี้-- “ท่านราชทูต เมื่ออาตมภาพมาระลึกถึงพระมหา

กรุณาธิคุณที่พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูท่านสังฆราช
 บาทหลวงคริสตัง และทรงต้อนรับราชทูตฝรั่งเศสด้วยเมตตา
 ปรานีและเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งแล้ว อาตมภาพจะใคร่ต้อนรับ
 เลี้ยงดูท่านทั้งหลายผู้เป็นเหมือนส่วนหนึ่งของพระองค์ให้ถึงขนาด
 ดุจเดียวกัน พระเจ้ากรุงสยามนั้นทรงอุปถัมภ์ไม่เลือกหน้าว่า
 ชนชาติใด เสมือนหนึ่งทวยนาครไทยที่เดียว ฉะนั้น อาตมภาพ
 จึงใคร่จะเชื่อเชิญชนต่างชาติต่างภาษายิ่งมายิ่งดี ให้มาประชุม
 กันทำการต้อนรับท่านราชทูตคราวนี้เป็นการตอบแทน แต่กลับ
 นึกว่าไม่ควรจะต้องเดือดร้อนในการเที่ยวหาคนต่างภาษามาสร
 เสริญเจ้าคุณในภาษาของเขา เพราะเหตุว่าภายในสำนักนั่นเองนอก
 จากใช้ภาษาฝรั่งเศสซึ่งเป็นภาษาประจำชาติแล้ว ยังใช้เจรจากัน
 ด้วยภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษาในคราวที่ต้องการใช้ ฉะนั้นอาตมภาพ
 ขอโอกาสนำพระสงฆ์ในสำนักนั้นมากำนับเจ้าคุณ ท่านองค์ใด
 ชำนาญในภาษาใด ก็จะได้สรรเสริญเจ้าคุณในแผนกภาษานั้น
 นักโบราณคดีจะสรรเสริญท่านในภาษาเฮเบรโอ ซึ่งเป็นภาษา
 นักปราชญ์ (คล้ายสันสกฤตและบาลีสำหรับนักปราชญ์ไทย)
 นักนิพนธ์จะสรรเสริญเป็นภาษาเกรก (โยนอะกะพากย์) เพราะ
 เป็นภาษาที่ไพเราะเสนาะโสต นักศาสนาจะสรรเสริญเป็นภาษา
 ละติน ซึ่งเป็นภาษาพื้นพระศาสนามีภูมิหนักแน่นอยู่ในประโยค
 และศัพท์ แล้วจะสรรเสริญเจ้าคุณในภาษาสยามซึ่งเป็นภาษา
 ที่ถูกหูถูกใจเจ้าคุณยิ่งกว่าภาษาใด ๆ ทั้งสิ้นในโลก ขอคำสรร-

เสรีต่าง ๆ เหล่านี้จึงสมแก่คุณสมบัติซึ่งมีอยู่ในตัวเจ้าคุณผู้เป็น
 อัครันตูกะมาเยี่ยมสถานที่แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
 สยามผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐด้วยเทอญ”

พอสนอารมณ์ภกตาของท่านอธิการแล้ว มีพระสงฆ์องค์
 หนึ่งออกมาต้อนรับเจ้าคุณราชทูตในนามของพระสงฆ์สมณจารย์
 ในสำนักนั้น กล่าวเป็นภาษาเฮเบอร์โอว่า.

“ท่านราชทูต เหตุใดที่ได้ตั้งสำนักนี้ ก็เพื่อจะได้สั่ง
 สอนศาสนาแก่ชนต่างชาติ บัดนี้ก็ได้แลเห็นผลสำเร็จสมประ
 สงค์อยู่แล้ว โดยที่สงฆ์ซึ่งได้เรียนจากสำนักนี้ ไปผูกไมตรี
 จิตต์กับชนชาติของเจ้าคุณ ถึงกับพระเจ้าแผ่นดินรับสั่งให้เจ้า
 คุณมาเยี่ยมเยือนแทนพระองค์และแทนชาติฉะนี้ นับว่าเป็น
 เกียรติยศอันใหญ่ยิ่งได้มาถึงสำนักแล้ว ฉะนี้ จึงขอชวนกัน
 โมทนาคุณแก่พระผู้เป็นเจ้าที่ได้ทรงพระมหากรุณาเห็นปรากฏถึง
 เพียงนี้ และขอพระองค์จงเพิ่มพูนพระคุณอันสูงส่งให้เต็มเปี่ยม
 บริบูรณ์แก่เจ้าคุณด้วย ให้เจ้าคุณรู้สึกชมทราบดีในพระองค์ผู้
 ทรงคุ้มครองเจ้าคุณทุกเมื่อเชอวันเทอญ”

ครั้นจบสุนทรพจน์ลงก็ได้มีล่ำม กล่าวซ้ำเป็นพากย์สยามให้
 ท่านราชทูตฟังเข้าใจความได้ตลอด แล้วก็ให้มีพระสงฆ์อีกองค์
 หนึ่งขึ้นกล่าวเป็นภาษาเกรกในนามของสามเณร ซึ่งเรียนอยู่
 ในสำนักนั้นว่า

“ท่านราชทูต แม่บรรดาท่านทั้งหลายที่มาคอยต้อนรับ

คำนับเจ้าคุณอยู่ในเวลานี้ จะรู้สึกดีใจในการมาเยี่ยมเยือนของ
 เจ้าคุณสักเท่าไรก็ดี ก็ยังไม่เทียบเท่าความรู้สึกที่ดียินดีแห่งคณะ
 นักเรียนสามเณร เพราะได้เห็นแก่ตาแล้วว่า ชนชาวเมือง
 สยาม ซึ่ง ข้าพเจ้าทั้งหลาย จะไปสั่ง สอน ต่อไป ช่างหนำนั้นเกินคน
 ชนิดใด ดีเพียงไร น่ารักใคร่เพียงไร เป็นความสัตย์จริง
 ข้าพเจ้าทั้งหลายจะพยายามจนสิ้นสุดกำลัง ที่จะฝึกฝนตนให้เป็น
 ผู้มีความรู้และความศรัทธาแก่กล้า เพื่อให้ท่านผู้ใหญ่เลือกส่ง
 ไปยังเมืองของท่านซึ่งบริบูรณ์ด้วยคนดีและคุณสมบัติอันเป็นอนุ
 ประการ ขาดอยู่สิ่งเดียวยังไม่นับถือพระผู้เป็นเจ้า เพราะยัง
 ไม่รู้จักคุณูปการของพระองค์ แต่เป็นที่หวังว่าเมื่อได้มีผู้สั่งสอน
 แล้ว คงยินดีปฏิบัติตามพระบัญญัติของพระองค์ เพื่อ
 ประโยชน์ส่วนตัวและเกียรติยศของพระองค์ เมื่อเจ้าคุณเป็น
 คนอยากรู้อยากเรียน เป็นคนมีความเมตตากรุณา ทั้งประกอบ
 ด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาดเฉียบแหลมดังที่ได้ปรากฏแล้วในเมือง
 นั้นนับครั้งไม่ถ้วน ก็เป็นที่สอให้เห็นว่าชาวเมืองสยามประกอบ
 ไปด้วยคุณสมบัติเพียงไร การสอนศาสนาคงเป็นการง่ายตาย
 เป็นแน่นอน เมื่อฉลาดสำหรับกิจการอันเกี่ยวกับโลกแล้ว ทำ
 ไม่จะไม่ฉลาดสำหรับความรู้อันเกี่ยวถึงพระถึงเจ้าเล่า ในที่สุด
 ขอบใจเจ้าคุณจงจำเรณีย์มีความสุขในโลกนี้ยาวนานวันยิ่งมากขึ้น จน
 กว่าเจ้าคุณจะได้รู้จักรักใคร่องค์พระผู้เป็นเจ้าที่เดียว เพื่อความ
 สุขและเกียรติยศของเจ้าคุณ ของพระเจ้าแผ่นดินและชาติสยาม

พหุหมค สาธุ”

พหุหมคคำขั้มมงคลภาษาเขรกและคำแปลอธิบายแล้ว พระสงฆ์อันดับอีกองค์หนึ่งมากล่าวคำภาษาละตินในนามของคณะบาทหลวง ซึ่งจะโดยสานกลับไปเมืองไทยกับราชทูตว่า--

“เจ้าคุณราชทูต การที่เเลเห็นเจ้าคุณในท่ามกลางพวกอาตมภาพนั้ทำให้เื่อมเอบใจที่สุด และหากจะมีผู้ส่งให้ลงเรือไปเมืองสยามกับเจ้าคุณในเวลาบัดเดี๋ยวนั้ อาตมภาพจะไม่ขอรอต่อคั้งสักครู่เดี๋ยว จะยินดีลงไปแต่ในเวลาเ็นที่เดี๋ยว เพราะรู้สึกว่ไปเ็นเรือลำเดี๋ยวกับเจ้าคุณก็ราวกับอยู่ร่วมด้วยญัตติมิตร สนิทผู้ปรารณาแต่ดีต่อตน ความสนิทสนมและไมตรีจิตต์ซึ่งเจ้าคุณแสดงออกมาให้เห็นแต่เ็นเมืองฝรั่งเศสนั้ เ็นสัจจะพะยานอันแน่อนว่ ถ้าถึงเมืองไทยแล้ว พวกอาตมภาพมีแต่หวังว่จะได้รับส่วนไมตรีจิตต์ จากเจ้าคุณและชาวเมืองของเจ้าคุณดุษเดี๋ยวกัน จึงยินดีทั้งบ้านทั้งเมืองลงเรือโดยปราศจากความวิตกทุกอย่าง ในระหว่างที่เจ้าคุณอยู่เมืองฝรั่งเศสนั้ เจ้าคุณได้แสดงความสามารถและคุณความดีหลายประการ ซึ่งได้เ็นเหตุให้ชาวเมืองนั้นับแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมาถึงราษฎรชั้นต่ำรักใคร่เจ้าคุณถึงกับได้ทำหนังสือสัญญาพระราชไมตรีเ็นระหว่างสองพระนครสำเร็จสมพระราชประสงค์ของทั้งสองเมือง.

แต่เดี๋ยมประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสเ็นเมืองห่างไกลอยู่สองทาง ๆ หนึ่ ก็อตั้งอยู่คนละขั้วโลกพิภพ และอีกทาง

หนึ่งคือ นับถือศาสนาคนละอย่างต่างทิศแห่งความคิดกันเท่ากับประเทศกั๋วได้ บัดนี้แล้ว เจ้าคุณได้จัดให้สองประเทศเป็นเหมือนหนึ่งเมืองไกลไปทางหนึ่งอยู่แล้ว เพราะธรรมดาเมืองที่เป็นไมตรีรักใคร่กัน ถึงไกลก็เหมือนใกล้ ส่วนเรื่องห่างกันทางศาสนาแล้ว ก็เป็นที่หวังว่าไม่ช้าจะพากันดำเนินคู่เรียงเคียงไหล่ ร่วมจิตตั้งใจกันสนิสนมทั้งสองทาง "

เมื่อเสร็จคำขัยมงคลแผนกภาษาละตินนี้แล้ว ท่านบาทหลวงอาเบเดอลียอนก็ได้ลุกขึ้นกล่าวว่าขัยมงคลคาถาในนามของท่านบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเวลานั้นยังอยู่ในเมืองสยามเป็นภาษาไทยว่า--

" ท่านราชทูต นับแต่วันต้นที่เจ้าคุณเหยียบแผ่นดินฝรั่งเศส เจ้าคุณได้ยินก็แต่คำสรรเสริญเป็นขอพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินสยามและตัวเจ้าคุณเอง ซึ่งเป็นการสมควรอย่างยิ่ง และเป็นที่น่าปรารถนาของอาตมภาพมานานที่จะได้มีโอกาสรำพันเกียรติคุณอันถูกใจ อาตมภาพสนิทสนมกว่าคนใด ๆ ในบรรดาผู้ที่เคยสรรเสริญเจ้าคุณมาแล้ว เพราะชมทราบละเอียดสุขุมในคุณความดีของเจ้าคุณมากกว่าท่านทั้งหลายเหล่านั้น คำที่เคยรู้จักและเคยรับพระคุณจากเจ้าคุณตั้งแต่ยังอยู่เมืองสยามด้วยกันประการหนึ่ง ทั้งด้วยเหตุที่ใดเป็นล้ามเจ้าคุณตลอดเวลาที่เจ้าคุณมาอยู่เมืองฝรั่งเศสจนกาลบัดนี้ จึงได้รู้แก้ไขเห็นแก่ตาชัด ๆ ว่า ที่ชาวเมืองนสรเรณิพระบารมีของพระเจ้ากรุงสยามและ

คุณความดีของเจ้าคุณยิ่งห่างจากความเป็นจริงอีกมากนัก ความรู้สึกอันเกิดแต่น้ำใสใจจริงของอาตมภาพนั้นแหละ อาตมภาพใครจะแสดงให้เจ้าคุณทราบต่อหน้าประชุมชนจริง ๆ หากแต่โอกาสยังไม่ให้ บัดนี้โอกาสมาถึงเข้าแล้ว อาตมภาพจึงรู้สึกปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง.

อันว่าคนทั้งหลายในเมืองรู้สึกในกฤษฎาภินิหาร พระคุณความดีงามแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจริง เพราะเกียรติคุณของพระองค์พุ่งขจรมาในทั่วสารทิศ ใคร ๆ ในโลกจึงเลียบทราบได้ว่าแต่ในพระมหากษัตริย์ในบุรพทิศด้วยกัน พระเจ้ากรุงสยามเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งทรัพย์สมบัติพิสดาน และพระปรีชาเฉลียวฉลาดยิ่ง พระองค์ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง หลงแก่ขัตติยมานะประการใดประการหนึ่ง ทรงรางวัลคนดีไม่ว่าชนชาติตระกูลใด พระองค์ทรงพากเพียรพยายามเพื่อบำรุงกรุงสยามให้รุ่งเรือง ทรงผ่อนสั้นผ่อนยาว ถ่อมและทรงพระองค์ตามศักดิ์อันควรแก่พระมหากษัตริย์ มิให้คนสูงหมิ่นพระบารมี มิให้คนต่ำเกรงกลัวจนเกินกว่าเหตุ ซึ่งเป็นเครื่องชักจูงน้ำใจของชาวต่างประเทศไม่ว่าสกุลภาษาใด ให้เข้ามาพึ่งพระบารมีหาที่สิ้นสุดมิได้ ข้าใคร ๆ ก็ทราบอยู่ดีว่า ถึงแม้พระองค์ทรงนับถือศาสนาที่ผิดแผกแปลกประหลาดกว่าศาสนาของคนทั่วไปอยู่ในพระราชสีมาอาณาจักรของพระองค์ พระองค์มีพระทัยกว้างขวางอุปถัมภ์บำรุงทุกศาสนา เช่นพระสงฆ์สัปบุรุษคริสต์ พุทธ

องค์ทรงถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นบุตรในอุทรของพระองค์ พระมหา
 กรณธิคุณของพระองค์เหล่านี้แผ่ไพศาลไปทั่วสารทิศ ใคร ๆ
 ก็รู้อยู่ดังที่วามแล้ว แต่ใครเล่าจะมารู้สักสนิทสนมเท่ากับ
 อาตมภาพผู้ที่ได้มีโอกาสไปอยู่เมืองไทย เห็นแก่ตัวรู้แก่ใจเป็น
 เวลานานหลายปี.

ส่วนตัวเจ้าคุณราชทูตเล่า ใคร ๆ ในเมืองนี้ถือว่าเจ้าคุณ
 เฉลี่ยวนลาดดั่งนี้ดั่งนั้น แท้จริงคนที่พูดดังนั้นก็แต่ตามสำเนียงคำ
 แปลของอาตมภาพคนเดียวเท่านั้น และความสัจจริงอาตมภาพ
 แทบจะอายแก่ใจไม่รู้กี่ครั้งก่น ต่อเมื่อเจ้าคุณถูกซักถามความ
 เห็นแล้วเจ้าคุณวานให้อาตมภาพแปลคำตอบของเจ้าคุณ อาตมภาพ
 รู้สึคดีแสนดีว่าคำแปลกับคำจริงของเจ้าคุณห่างกันเป็นเส้นเป็น
 โยชน์ทีเดียวกว่าได้ ที่รสเผ็ด ๆ มัน ๆ อร่อย ๆ ในภาษาสยาม
 ตามที่เจ้าคุณใช้พูดนั้นเมื่ออยู่กรุงสชาติตามแต่เรื่อง ครั้นแปลสิ
 กลายเป็นของจืดจางกับน้ำท่าอะไรไม่รู้ ยากแท้ที่จะอธิบายให้
 เขาใจรู้ได้ดี เป็นการหนักใจไม่น้อยเมื่อจะแปลออกมาเป็น
 ฝรั่งเศส ที่จะรักษารสชาติในคำพูดของเจ้าคุณมิให้ระเหยสูญ
 เป็นลมไป สิ่งที่ชาวเมืองนี้ชมในเจ้าคุณ คือกริยาอ่อนโยน
 ตามใจผู้ต้อนรับ ไม่ว่าเจ้าคุณจะไปในสถานที่ใด เขายังชม
 เจ้าคุณที่เป็นคนใจเยือกเย็นไม่มุกตลกดูนินเลย ใจแต่เฝ้าเย็นอยู่
 เสมอ นอกนั้นเขายังชมเจ้าคุณอีกเป็นร้อยแปดประการ และ
 ก็เป็นความจริงของเขาทั้งนั้น แต่เขาเหล่านี้ ถ้าเขาได้มีโอกาส

อยู่ร่วมบ้านช่องกับเจ้าคุณมานมนานเหมือนอย่างอาตมภาพแล้ว
จะมีกล่าวไปถึงสวรรค์แลหรือ เพราะคุณสมบัติของเจ้า
คุณเท่าที่เขาได้สังเกตเห็นนั้น ถ้าจะนำมาเปรียบกับที่อาตมภาพ
ได้เห็นเองอยู่ทุกคืนวัน ก็เหมือนแสงหิ่งห้อยมาเปรียบกับแสง
พระอาทิตย์ก็ปานกัน นี้อาศัยพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดิน
สยามได้ทรงพระประสงค์ให้อาตมภาพติดตามมาเป็นล่ามเจ้าคุณใน
เที่ยวนี้ จึงได้มีโอกาสเห็นคุณความดีของเจ้าคุณลึกซึ้งคัมภีรภาพ
แท้จริงเมื่ออาตมภาพระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระเจ้ากรุง
สยาม และกิริยาน่ารักนับถือของเจ้าคุณแล้ว ว่าแต่ถ้าพึง
เป็นมนุษย์ต่อมนุษย์ด้วยกัน ก็รู้สึกอยากสรรเสริญและอยาก
ปรารภนาดีต่ออยู่หาที่สิ้นสุดมิได้ แต่ว่าเมื่ออาตมภาพมาตรง
เห็นพระมหากรุณาธิคุณของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าซึ่งเป็นต้นเหตุให้ความ
สำราญใจได้บังเกิดแก่อาตมภาพเห็นปานนั้น ทำให้อยากเสนอ
ที่จะอยากตอบแทนคุณความดีที่อาตมภาพได้รับนั้น เพื่อให้พระ
บาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามกับเจ้าคุณและประชาชนทั่วไปในประ
เทศนั้น ได้มีความชื่นชมยินดีเป็นผลทุกทั่วหน้ากันในโลกนี้
สืบกาลนาน และเพื่อต่างจะได้ร่วมสถานอภิมหัยยินดียิ่งใน
วิมานสวรรค์กับพระองค์เป็นนิรันดร์กาล."

ครั้นสิ้นกระแสนัยมงคลกถาฝ่ายพระสงฆ์ขึ้นแล้ว ท่าน
อัครราชทูตแสดงความขอบใจแล้วขอบใจเล่าในนามของท่านเอง
ทั้งในนามของชาติสยาม มีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นอาทิ

ว่าจะมีรูมตลอดชีวิต ท่านอัครราชทูตว่า--

“เดิเมื่อจะมาเมืองฝรั่งเศสนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้า
กรุงสยามทรงรับสั่งข้าอยู่เสมอว่า ถ้าติดขัดประการใดเมื่อไร
ให้ไวใจพวกบาดหลวงเถอะ ถ้ากิจการใดแก้ไขไม่ได้ไม่สำเร็จ ก็
จงมอบกิจการนั้นให้เป็นภาระของท่านบาดหลวงเถอะ ท่านจัก
ช่วยแก้ไขให้สำเร็จทุกประการ ก็เป็นการสมพระราชประสงค์
ทุกสิ่งทุกอย่างดังที่ทรงรับสั่งนั้น สมควรแล้วที่จะไว้วางใจใน
ท่าน เพราะเห็นแล้วว่าท่านล้วนตั้งอยู่ในศีลในธรรมแท้ แต่
ความจริงนี้ ขอท่านทั้งหลายจงอย่ามีความวิตก ถ้ากลับถึง
เมืองไทยเมื่อใด ก็จะมีลิมที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบโดย
ละเอียด ให้พระองค์ชี้มทราบดีในพระคุณของสำนักนี้ ซึ่งมี
ต่อพระองค์และต่อพวกราชทูตของพระองค์ จะมีลิมที่จะกล่าว
สรรเสริญให้สมกับเมตตากรุณาคุณ ซึ่งราชทูตของพระองค์ได้
รับจากสำนักนี้ทุกควันนับแต่เริ่มที่ได้เหยียบประเทศฝรั่งเศสมา
แท้จริงในเมืองนี้เราได้เคยไปเยี่ยมใครต่อใครมาเป็นอันมากแล้ว
แต่ก็ยังไม่มีส่วนใดที่พวกเราชาวสยามทั้งหลาย ได้ยินดีมา
เยี่ยมเท่ากับสำนักสามเณรมิชซังต่างประเทศนี้เลย หากว่าต่อ
ไปข้างหน้าพวกเราชาวสยามได้มีโอกาสสนองพระคุณนี้ต่อคณะ
บาดหลวงสำนักนี้ซึ่งไปเมืองไทยนั้น ขอจงอย่ามีความวิตกจะ
สนองให้ถึงขนาดสมกับพระคุณที่ได้รับในคราวนี้ทีเดียว”

เมื่อสนคำท่านอัครราชทูตแล้ว เจ้าพนักงานภักตกิจก็มา

เชิญประชุมให้เข้าห้องรับประทานอาหารว่าง จึงได้เลิกการ
 ประชุม และต่างพากันไปในห้องนั้นทันที การเลี้ยงอาหาร
 ราชทูตที่สำนักสามเณรมิซังคราวนี้ จัดเป็นการใหญ่โตอย่าง
 กับในวังหลวง จนเป็นเหตุให้ท่านอธิการเองซึ่งรู้ใจท่านราชทูต
 ว่าโปรดขำมริยศักดิ์ดุจเดียวกับเป็นสงฆ์องค์หนึ่งเหมือนกัน รู้
 สึกกระดากใจ ถึงกับออกปากว่ากับท่านราชทูตว่า-- “เจ้าคุณ
 จงอย่าพึงตีความฟุ่มเฟือยในการใช้อาหารการกินของสำนักนี้เลย
 เพราะเป็นความสัตย์จริงการเลี้ยงทุกวันธรรมดาเป็นเช่นดั่งวัน
 ไม้ ขอสืบทอดขนานสองคนของเจ้าคุณที่ได้มากินเข้าที่นครา
 หนึ่ เมื่อเจ้าคุณไปเที่ยวขางเหนือโน้นคงรู้ดี ความจริงเรื่อง
 มันเป็นดังนี้ คือเมื่อข้าว่าเจ้าคุณราชทูตได้รับปากว่า จะ
 มากินเข้าที่สำนักแล้ว มีทนายิกาใจสรัทธาคนหนึ่งเห็นความ
 ขัดข้องของอาตมะบรรดาสงฆ์ในสำนักนี้ที่จะรับรองราชทูตของพระ
 เจ้ากรุงสยามให้สมควรกับเกียรติยศของพระองค์ นางทนายิกา
 นั้นจึงรับเป็นภาระธุระในการจัดเลี้ยงราชทูตคราวนี้ โดยสำนัก
 สามเณรไม่ต้องเป็นธุระเลย อันว่าเครื่องโต๊ะ ซึ่งล้วนเป็น
 เงินเป็นทองติดตราขุนนางชั้นสูงในเมืองฝรั่งเศส พร้อมด้วย
 อาหารเครื่องบริโภคนิวและองุ่นวิเศษมีชื่อที่ได้นำมาเลี้ยงนี้ ล้วน
 แต่่นางทนายิกาคณนั้นออกให้ทั้งสิ้น ขอเจ้าคุณจงโปรดทราบไว้
 หาไม้อาจเข้าใจผิดไปส่นใดใจ ”

ท่านอธิการว่าพลางซ้ไปทางห้องใน ก็เห็นจัดการอย่าง

บริบูรณ์จริง มีคนไข้แต่งเครื่องแบบติดตราขุนนางสามีนางทายิกา
 ผู้สรีรชานี้เคยประจำเฝ้าท่านอัครราชทูต อุปทูต ตรียทูต
 และขุนนางอื่นคนละสองคนทุก ๆ คน แต่ถึงจัดการเลี้ยงเป็น
 การใหญ่โตฉนี้ ท่านอธิการได้ร้องขอจากนางทายิกานั้น ให้
 จัดการเลี้ยงราชทูตอย่างฉนี้ไว้ ๆ ก็ให้ต่างบริโภคอาหารโดย
 เสงี่ยมกิริยาจากตามธรรมเนียมที่เคยเป็นมาในสำนักสามเณรนั้น
 มิให้มีการหัวเราะเอิกเกริกเฮฮาประการใดประการหนึ่งเลยเป็นอัน
 ขาด เพื่อเป็นการตักเตือนที่ประชุมเลี้ยง ให้สำนึกถึงพระมหา
 กรุณาธิคุณของพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งทรงประทานอาหารนั้นให้ต่างอิ่ม
 หน้าสำราญ มีเรี่ยวมีแรงสำหรับฉลองพระเดชพระคุณของพระ
 องค์ในกาลข้างหน้าต่อไป อาศัยคำขอร้องของท่านอธิการนี้ การ
 ก็ได้เป็นไปอย่างสุภาพเรียบร้อย สมควรกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์
 และเกียรติยศแห่งราชทูตทุกประการ.

พอเลี้ยงราชทูตเสร็จแล้วก็จัดการสนทนาปราศรัยกันในห้อง
 อื่น เพื่อให้คนที่ตามราชทูตมาเช่นล่าม เสมียนและพนักงาน
 อื่นได้มีโอกาสรับประทานอาหารด้วย และครั้นนาฬิกาตี ๔ ทุ่ม
 ท่านอัครราชทูตก็ลาท่านเจ้าอธิการเดอบริชาเซียร์ และที่ประชุม
 ก็พากันกลับยังสำนักของตน.

บทที่ ๖๙

คนไทยสอบไล่ชั้นมหาปริญา.

เพื่อจะเชิดชูเกียรติคุณและความสามารถของชาวสยามให้ปรากฏต่อชาวฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้น คณะบาทหลวงมิชชันนารีต่างประเทศจึงได้ปรารภถึงการที่จะนำนักเรียนไทยคนหนึ่ง (ซึ่งเวลานั้นอยู่ในกรุงปารีส) บิดาเป็นชาวเบงกอลและมารดาเป็นไทยชื่ออันโตนิบโนโต ให้เข้าสอบไล่วิชาตามหลักสูตรของมหาวิทยาลัยซอร์บอน เป็นการเปิดเผยต่อหน้าคณะปริญาต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัยนั้น เพื่อจะได้รับประกาศนียบัตรเป็นมหาปริญาแห่งมหาวิทยาลัยซอร์บอนด้วยบ้าง เมื่อราชทูตสยามได้ทราบในความปรารถนาของท่านบาทหลวงดังนี้ก็เห็นด้วยทุกประการ และตัวท่านกับมิตรสหายของมิชชันนารีอื่น ๆ เป็นอันมากยังได้พากันแนะนำด้วยว่า ควรอุทิศถวายคำแก้ปัญหาคำสอบปริญาของนักเรียนไทยคนนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส และเชื่อกันว่าคงพอพระทัยรับ จะได้เป็นที่สง่าผ่าเผยยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ที่ตรงนั้นขออธิบายสำหรับคนที่ยังไม่ชินกับวิธีสอบเป็นปริญาตามมหาวิทยาลัยเมืองฝรั่งเศสว่า การที่จะสอบเป็นมหาปริญานั้น ไม่ดำเนิรตามวิธีสอบนักเรียนในโรงเรียนสามัญเลย ในโรงเรียนสามัญนักเรียนมีแต่ตอบคำถามของผู้สอบ หรือข้อถามของผู้สอบ ถ้าตอบถูกก็นับว่าสอบไล่ได้ แต่สำหรับตำแหน่งมหาปริญานั้น สมมติว่าผู้สมัคร

สอบมีความรู้มากอยู่แล้ว จบอาจเป็นอาจารย์ชั้นสูงได้เองแล้ว เพราะเหตุนี้ แทนที่จะมีข้อถามให้ผู้สมัครสอบตอบนั้น ผู้สมัครสอบเองต้องเป็นเหมือนหนึ่งอาจารย์ผู้ออกมาแก้อธิบายปัญหาใดปัญหาหนึ่งตามอนุมัติความรู้เห็นชอบของตนให้ที่ประชุมคณะมหาปริญาเถาฟัง ถ้าแก้ปัญหานั้นโดยละเอียดสุขุมเพียงพอจนเป็นที่พอใจของมหาปริญาผู้ประชุมฟัง ทั้งได้เถียงถูกต้องกับมหาปริญาผู้อาจซักถามในท่ามกลางที่ประชุมนั้น ก็นับว่าผู้นั้นเป็นมหาปริญาคนหนึ่ง วิธีสอบชั้นมหาปริญยานี้ ผู้ที่จะสอบต้องเตรียมตนตาม คำสั่งโดยค้นหาความรู้ตาม หนังสือเก่าใหม่ ประกอบกับความเห็นของตนเอง แล้วเรียบเรียงขึ้นเป็นหนังสือเล่มหนึ่งซึ่งเรียกว่า “คำแก้ปัญหาคำสอบมหาปริญา” และธรรมดาหนังสือคำแก้ปัญหาคำสอบมหาปริญยานี้ ในหน้าต้นมักต้องมีคำอุทิศให้ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นต้นบ่อของ ผู้สมัครสอบคล้าย ๆ กับฝากตัวให้อยู่ในร่มเงาบารมีของท่านผู้นั้น และเพื่อแสดงความกตัญญูกับความเคารพด้วย โดยอาศัยขนบธรรมเนียมคำอุทิศ “คำแก้ปัญหาคำสอบมหาปริญา” ของนักเรียนไทยอันโตนี้เป็นโตจึงได้อุทิศถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งเป็นราชูปถัมภกอันใหญ่ยิ่งในสมัยนั้น) เมื่อตกลงกันในเรื่องอุทิศคำปรารภเบื้องต้นของ “คำแก้ปัญหาคำสอบมหาปริญา” นั้นแล้ว ท่านมหาสังฆราชแห่งกรุงปารีสได้รับพระจัดการพานักเรียนไทยนั้นไปเฝ้าถวายตัวตามธรรมเนียม ครั้น

ถึงวันที่ ๒๗ เดือนธันวาคม ท่านมหาสังฆราชกับท่านอธิการ
 เดอบริชาเซียร์หัวหน้าโรงเรียนมิชชังต่างประเทศ กับบาดหลวง
 อีกองค์หนึ่งก็ได้พากันไปเฝ้าที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์ เวลาเสวย
 พระกระยาหารกลางวันแล้ว มีรับสั่งให้หาเจ้าไปเฝ้า นักเรียน
 ปืนโตถือ “คำแก้ปัญหาล้อ” ซึ่งพิมพ์ด้วยกระดาษ
 ต่วนมีขอบเงินขอบทองสลักกัน เข้าไปต่อหน้าพระที่นั่ง ขณะ
 นั้นท่านอธิการเดอบริชาเซียร์ จึงกราบทูลว่า “ข้าแต่มหา
 บพิตร อาตมภาพขอนำนักเรียนสงฆ์ชาวไทยซึ่งได้เรียนใน
 สำนักพระสงฆ์ฝรั่งเศสที่เกาะมหาพรหมณ์ ใกล้พระนครหลวง
 เมืองสยามตั้งแต่อายุ ๕ ขวบ และซึ่งเวลานี้มีความรู้อาจเข้า
 สอบชั้นมหาปริญาได้ ให้เข้ามาสอบไล่ชั้นมหาปริญาแห่ง
 มหาวิทยาลัยของพระองค์ ขอพระองค์ทรงพระมหากรุณาโปรด
 รับคำอุทิส “คำแก้ข้อสอบมหาปริญา” ของเขาไว้เป็นสักขี
 พะยานแห่งพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่เปรียบมิได้ ของพระองค์
 ต่อโรงเรียนฝรั่งเศสในพระบรมราชูปถัมภ์ที่เขาได้ศึกษาวิชาความ
 รู้มา ทั้งต่อชาติประเทศสยามอันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนที่รักยิ่ง
 ของเขาอีกชั้นหนึ่งด้วย ขอถวายพระพร” พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงตรัสตอบว่า “ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้ว
 ฉันทินดีรับคำอุทิสนั้น” แล้วท่านอธิการทูลขอพระราชทาน
 อภัยต่อไปว่า “อาตมภาพขอรับพระราชทานอภัยในการที่
 บังอาจเข้ามาเฝ้าพระองค์อย่างกันเอง ขอพระองค์ทรงพระเมตตา

อย่าทรงเห็นเป็นการหมิ่นพระเดชานุภาพเลย เพราะธรรมดา
 สงฆ์ยังสงฆ์สำหรับท่องเทียวสั่งสอนในนานาชาติ เช่นอย่าง
 คณะมิชชันของอาत्मภาพนแล้ว เป็นอันเหลือวิสัยที่จะปฏิบัติ
 ในเชิงเผ่าเหินเหมือนคนเคยกับพระราชสำนักได้ ที่จริงมิใช่
 จะไม่ยินดีแสดงความพระมหากรุณาธิคุณ ให้ถูกระเบียบก็หา
 มิได้ อาत्मภาพรู้สึกในพระมหากรุณาธิคุณเต็มเปี่ยมบริบูรณ์
 แต่กระนั้นอาत्मภาพทักในข้อนี้ เพราะทราบพระทัยของ
 พระองค์ ว่าทรงโปรดขังความสัตย์ข้อสุภาพรียบยิ่งกว่าคุณ
 สมบัติอื่น สำหรับสงฆ์มิชชันเช่นอย่างอาत्मภาพ^๕ ที่ตรง
 ในทรงรับสั่งเป็นคำรบสองว่า “ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้ว ท่าน^๕
 นั้นยินดีมาก ถ้ายิ่งกว่านี้ แน่ใจจะไม่ชอบ” ท่านอธิการ
 ทูลตอบไปว่า “วิธีแสดงความกตัญญูรู้ในพระมหากรุณาธิคุณ
 ของพระองค์ต่อคณะของอาत्मภาพสงฆ์มิชชันนี้ คือภาวนาอุทิศ
 ถวายพระองค์ทุกเช้าเย็น เช่นเมื่อเดือนก่อนที่ทราบว่าพระองค์
 ไม่ทรงสำราญพระกาย บรรดาอาत्मภาพสงฆ์คณะมิชชันทั้งหลาย
 มีแต่อ่อนวอนต่อพระพุทธเจ้าเป็นพิเศษ เราพระองค์ให้ทรง
 โปรดบำรุงรักษาพระองค์ให้พูนอุ้มวันตราย และเวลานี้ก็มีแต่
 โมทนาพระคุณของพระองค์ ที่ได้ทรงโปรดให้เป็นไปสมกับความ
 ปราบณาอันสุจริตของอาत्मภาพๆ จึงได้มีโอกาสนมहाประเสริฐ
 มาเฝ้าพระองค์กำลังทรงพระสำราญอยู่ในบัดเดี๋ยวนี้” ที่ตรงนั้น
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงรับสั่งเป็นวาระที่สามว่า “ดี

แล้วคุณพ่อ ดีแล้วอย่างนี้ ขอคุณพ่อช่วยสวดให้ฉันมาก ๆ
เถิด” แล้วต่างก็ถวายคำนับลาออกจากที่เฝ้า.

ครั้นถึงวันที่นักเรียนไทยอันโตนี่ปั่นโตเข้าไปเก็บปัญหาสอบ
เป็นมหาปริญาณัน คณะราชทูตไทยก็ได้ไปประชุมฟังอยู่ด้วย
เพราะท่านมีความยินดีด้วยเหตุสองประการ ประการต้น เพราะ
การสอบเก็บปัญหามหาปริญาณันนั้น เป็นเกียรติยศพิเศษสำหรับ
ชนชาติไทยทั่วไป และสำหรับคณะท่านเองด้วย ประการ
สองเพราะจะได้เป็นโอกาสไปเยี่ยมชมสถานมหาวิทยาลัยใหญ่ของ
ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งตนยังไม่รู้เห็นว่าเป็นอย่างไร.

รตราชทูตถึงมหาวิทยาลัยเวลาบ่าย ๒ นาฬิกาครึ่ง พอถึง
ประชุมมหาวิทยาลัยคณะปริญาณณ์ ๆ ของสำนักนั้น ก็ได้ออก
มาคำนับรับรองท่าน และพาไปนั่งพักอยู่ในห้องอบไฟข้างห้อง
ประชุมใหญ่ที่นักเรียนไทยจะเข้าสอบ พอถึงในเวลานั้นแล้ว
ท่านมหาปริญาณณ์ผู้มีอาวุโสได้ลุกขึ้นกล่าวคำเชื้อเชิญว่า-- “ข้าแต่
ท่านราชทูต ในโอกาสที่ท่านมาถึงมหาวิทยาลัยซอร์บอนเน่
บรรดาข้าพเจ้าชาวสำนักนี้รู้สึกเป็นการสมควรอย่างยิ่ง ที่จะแสดง
ความขอบพระเดชพระคุณต่อพระเจ้าแผ่นดินสยามพระมหากษัตริย์
ของท่าน เพราะทราบว่าพระองค์ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงบำรุง
ปริญาณณ์แห่งสำนักนี้ ในพระราชอาณาเขตต์ของพระองค์ ทรง
อนุญาตให้ตั้งสำนักศึกษาเล่าเรียน ดังปรากฏจากตัวอย่างนักเรียน
ไทยซึ่งจะเข้าสอบชั้นปริญาณณ์ในวันนี้ และซึ่งเคยได้ศึกษาเล่า

เรียนต่ออาจารย์สำนักนี้ กล่าวคือมาเดหลวงบงองค์ซึ่งช่วยกัน
ตั้งโรงเรียนมหาพรหมณ์ใกล้พระนครศรีอยุธยาแล้ว อาศัย
เหตุผลเมื่อเจ้าคุณราชทูตกลับไปยังประเทศสยามแล้ว ขอเจ้า
คุณได้โปรดนำความรู้สึกของบรรดาปรีญาชาวมหาวิทยาลัยชอรั
บอนนี้ ให้ทรงทราบในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระเจ้ากรุง
สยามด้วย."

เจ้าคุณอัครราชทูตตอบว่า-- "ข้อนี้ข้าพเจ้าคงไม่ลืม
และข้าพเจ้ายินดีรับรองต่อมหาปรีญาทั้งหลายที่ทำเป็นต้น ว่า
พระมหากษัตริย์ของข้าพเจ้าคงทรงพอพระทัยในการสั่งสอนของ
มหาปรีญาแห่งสำนักนี้ ซึ่งจะออกไปสอนในประเทศของพระ
องค์เท่าเดิมหรือยิ่งกว่าเดิมเสียอีก จะตั้งสั่งสอนศาสนาที่ดี
ในบรรดาพลเมืองของพระองค์ใคร จะฟังจะถือพระองค์คงอนุญาต
แต่เดิม มา พระองค์ทรงอุปถัมภ์ค้ำชู มาเดหลวง ผู้เป็น ปรีญาจาก
สำนักนี้ด้วยประการใด ต่อเมื่อข้าพเจ้าไปนี้ รับรองว่าพระองค์
คงทรงทะนุบำรุง และช่วยเหลือ ด้วยน้ำพระทัย กรุณาคุณ เดียวกัน
ขอท่านจงโปรดอธิบายให้คณะมหาปรีญาทราบทั่วกันเถิด "

ถัดจากนั้นไปราชทูตได้ไปคูโบสถ์ของมหาวิทยาลัยนั้น ท่าน
ว่าทรวดทรงเหมาะสมดี ลายกนกงดงาม และพระแท่นที่บูชาก็
เป็นชั้นฝั่มอย่างเอกอยู่ทั้งแท่น แล้วก็ได้พากันเข้าไปในห้อง
สมุดของมหาวิทยาลัยนั้น พอเข้าไปข้างในเห็นสูงแลโล่ง แต่
กระนั้นก็มีชั้นเชิงและตู้โต๊ะอันเต็มไปด้วยหนังสือต่างๆ นานา นับ

แต่พจนานพจนานก็ตกใจร้องว่า-- “ແມ່ ใหญ่จริง” บรรณารักษ์ได้เอาพงศาวดารกรุงโรมมาเขียนด้วยมือจินตกวีเอก ในสมัยโบราณซื้อดิลลิมาให้ท่านอัครราชทูตดู ล้วนแต่มีรูปวาดเขียนข้อม ๆ อยู่ในนั้น ว่าด้วยชาวโรมันกระทำสงครามเป็นเล่มวิเศษยิ่ง ส่วนท่านอุปทูตซึ่งเป็นผู้ได้เคยไปเที่ยวมามากในต่างประเทศฝ่ายตะวันออกก่อนที่จะออกมาเป็นอุปทูตคราวนี้ ท่านบรรณารักษ์ไปหยิบพระคัมภีร์โกเร้นของชาวอาหรับเขียนด้วยมือในแพรต่วนอย่างละเอียดมาให้ชม เพราะเป็นชิ้นวิเศษของห้องสมุดนั้นอีกชิ้นหนึ่งเหมือนกัน นอกนั้นท่านราชทูตทั้งหลายยังได้แสดงความพอใจที่จะดูหนังสือที่พิมพ์ขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชาเจ้า ซึ่งมักกล่าวถึงศึกสงครามต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ได้มีชัยชนะต่อพระราชศัตรูเป็นอันมาก อนันต์จนเพลิน นอกนั้นท่านราชทูตยังได้ดูทางกลับไปเมืองไทยที่ลูกโลกซึ่งมีอยู่นั้น ทั้งได้บอกชื่อดาวดาราเป็นภาษาไทยในแผนที่ท้องฟ้าอากาศเป็นอันมากอีกด้วย แล้วต่างได้พากันออกจากห้องสมุดลงไปห้องประชุมใหญ่ สำหรับเป็นพะยานฟังคำอธิบายของนักเรียนอันโตนีปโนโตว่าจะได้ตอบกับมหาปริญาชอร์บอนอย่างไร.

แรกที่เข้าไปในห้องประชุม ท่านราชทูตทั้งหลายถวายบังคมพระบรมรูป ซึ่งตั้งเป็นประธานอยู่ในที่นั้นก่อนแล้ว จึงได้คำนับท่านผู้เป็นหัวหน้ากรรมการสอบ พร้อมทั้งบรรดาท่าน

นักปราชญ์ราชปรีชาทั้งหลาย ผู้มาประชุมฟังและชักใช้ไต่ถาม
แล้วจึงได้นั่งลงในที่ของตน.

ท่านราชทูตอยู่ดูการสอบนั้นตลอดเวลาที่นักเรียนไทยอันโต
นี่ปันโตแก้ปัญหาคำให้ที่ประชุมฟัง เมื่อแก้เสร็จแล้วท่านผู้เป็น
หัวหน้าแสดงความเห็นว่า การเรียบเรียงข้ออธิบายทั้งคำโต้ตอบของ
นักเรียนอันโตนี่ปันโตนั้นล้วนแต่ดีน่าชม น่าสรรเสริญ แล้วท่าน
ได้ตักเตือนปรีชาญาณใหม่ชาวไทยคนนั้นว่า-- “ดีแล้วท่าน แต่
ที่ท่านแสดงความสามารถอยู่นี้ ก็เป็นที่น่าชมเป็นอันมากทีเดียว
แต่ถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น แต่ขึ้นไปควรท่านจะผูกใจศึกษาต่อ ๆ ขึ้นไป
เป็นลำดับ เพราะว่าธรรมดาความรู้แล้วไม่มีที่สิ้นสุด ยิ่งรู้ยิ่ง
มีข้อปัญหาที่ควรต้องเรียนอีกต่อไป” เมื่อท่านราชทูตได้ฟังท่าน
ผู้ที่เป็นประธานในหมู่ปราชญ์ด้วยกัน กล่าวคำชมเชยนักเรียน
ไทยอันโตนี่ปันโตก็เป็นที่น่าพอใจอย่างยิ่ง แต่ท่านมาคิดจนว่า
“เออ ก็ขณะนี้เมื่อนักเรียนไทยอันโตนี่ปันโตกล่าวโต้ตอบปัญหา กับ
พวกปราชญ์อยู่นั้น ที่ประชุมได้พากันตบมืออยู่เอิกเกริกเช่นนั้น
ทำไมหนอท่านผู้เป็นประธานจึงยังกล่าวชมเชยเล่า การตบมือ
นั้นมิใช่การดูถูกดูหมิ่นแลหรือ” ที่ท่านคิดดังนี้ก็เพราะธรรมเนียม
ไทยแต่โบราณหาได้ใช้การตบมือเป็นที่ชมเชยในกลางประ
ชุมดังนี้ไม่ จึงเป็นการจำเป็นต้องอธิบายให้ราชทูตฟังว่า “การ
ที่ได้ตบมือเป็นครั้งคราวเมื่อนักเรียนไทยตอบนั้น หาใช่การ
เยาะเย้ยหรือหมิ่นประมาทไม่ เป็นคำชมเชยต่างหาก ตรง

ไหนเขาตอบคำชักชวนให้เย็บแหลมแบบคายดีที่ประชุมจึงตบมือชม
หาใช่การประมาทหรือเยาะเย้ยไม่” ท่านราชทูตรู้ดังนั้นก็ตั้งใจที่
ตัวได้แลเห็นชาวไทยเหมือนตนมาอยู่ในท่ามกลางหมู่ปราชญ์ราช
ปรีญญา และได้รับคำชมเชยถึงเพียงนี้ เมื่อราชทูตจะลาออก
ไปนั้น คณะปรีญญา ก็ได้ติดตามไปส่งถึงรถ เป็นการแสดงความ
เคารพด้วย.

บทที่ ๗๐

ราชทูตไปดูโรงเรียนมหाराช
วิทยาลัยชอหลุยเลอครั้งด้.

นอกจากไปดูมหาวิทยาลัยชอรัมอนด์ที่กล่าวมานี้ ท่าน
ราชทูตไทยยังได้ไปดูมหาวิทยาลัยชอหลุยเลอครั้งด้ เพราะเป็น
มหาวิทยาลัยที่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์โดยจำเพาะ และที่นั่น
ได้มีข้อแปลกน่าเล่าสู่กันฟังอยู่สิ่งหนึ่ง คือโรงเรียนนั้นเป็นโรง
เรียนสำหรับลูกเจ้าลูกนายทั้งฝรั่งเศสและต่างประเทศ มีนักเรียน
อยู่ประมาณสามพันคน แบ่งเป็น ๒๔ ชาติด้วยกัน และตาม
ธรรมเนียมของโรงเรียนนั้นนักเรียนทั้ง ๒๔ ชาติ ต้องออกมา
กล่าวคำปฏิสันถารต้อนรับแขกตามภาษาของตน เพราะฉะนั้น
วันนั้นราชทูตต้องฟังคำต้อนรับถึง ๒๔ ภาษา ตามที่จะกล่าวเป็น
ลำดับต่อไปนี้คือ

๑. ภาษาปอลอญ ๒. ภาษาอาหรับ ๓. ภาษาอิตาลี

๕. ภาษาแอสปาญอล ๕. ภาษาละติน ๖. ภาษาไทย ๗. ภาษามงตะเน็ต^(๑) ๘. ภาษาอัลคลัก^(๒) ๙. ภาษาฟลามังต์
 ๑๐. ภาษาเอยิปโต ๑๑. ภาษาจีน ๑๒ ภาษาเกรีก ๑๓. ภาษาฮอลันดา ๑๔. ภาษาอังกฤษ ๑๕. ภาษาปอร์ตูกีส ๑๖. ภาษาคาลิป^(๓) ๑๗. ภาษาเดนมาร์ก ๑๘. ภาษาเฮเบรว ๑๙. ภาษาฝรั่งเศส ๒๐. ภาษาอิลบเนียบ ๒๑. ภาษาเยอรมัน ๒๒. ภาษาซีเรียก ๒๓. ภาษาบราตาญ ๒๔. ภาษาตุรกี

เมื่อทูตไทยได้ฟังสุนทรพจน์เหล่านั้นจบ ท่านตอบอย่างเฉลียวฉลาดจนเป็นที่พอใจของผู้ฟังไม่ว่าชาติใดหมด เพราะท่านเลือกเฟ้นข้อใดข้อหนึ่งที่จำเพาะถูกนิสัยใจคอของนักเรียนในชาตินั้น ๆ ซึ่งเป็นข้อแปลกอยู่ไม่น้อยที่สามารถรู้ลักษณะแห่งประเทศเล็กประเทศน้อยเหล่านั้นทุกประเทศ จนกล่าวให้ถูกจำเพาะชาติคณะได้ตั้งนั้น.

เมื่อราชทูตได้ฟังคำอวยพรเสร็จแล้ว ท่านอาจารย์ใหญ่ได้พาท่านไปบนระเบียงขณะเมื่อนักเรียนเหล่านั้นกำลังออกเล่นเพื่อให้เห็นคราวเดียวกัน ท่านราชทูตแสดงความแปลกใจที่ได้เห็นเด็กมากด้วยกันถึงเพียงนี้ มารวมกันในโรงเรียนเดียวแล้วก่อนที่ท่านจะกลับนักเรียนทั้งหลายเหล่านั้น ได้พากันตบมือ

(๑) (๒) เป็นภาษาแขกแดงในประเทศคานาดา.

(๓) เป็นภาษาชนเดิมของคนที่อยู่ในประเทศคยูนา ในอเมริกาใต้

ร้องอวยชัยให้ราชทูตซึ่งเป็นธรรมเนียมของเขา เมื่อผู้ใหญ่ไปเยี่ยมโรงเรียน วิธน์ไม่ใช่แต่เพื่อแสดงความเคารพเท่านั้น เพื่อจะขอใหวนั้นเป็นวันหยุดพักพิเศษ เนื่องจากการที่ผู้มาเยี่ยมโรงเรียนนั้นอีกด้วย.

บทที่ ๗๑

ราชทูตไปเหยียบสถาน

โฮเต็ล เดอ คีส์.

ในวันเดียวกันราชทูตได้ไปเหยียบสถานโฮเต็ลเดอคีส์ คือสถานที่อยู่ของราชนิกุลอันมีชื่อเสียงดังในเมืองฝรั่งเศส เรียกของท่านคิกเดอคีส์ แรกเข้าไปถึงสถานที่นั้นต้องผ่านไปทางห้องที่นักดนตรีกำลังทำเพลงไพเราะน่าฟังอยู่ ผู้ที่พาท่านไปใครจะให้ท่านรอฟังดนตรีสักพักหนึ่งก่อน แต่ราชทูตไม่ยอมรอฟัง บอกว่าต้องไปคำนับเจ้าของบ้านเสียก่อนแล้วจึงจะฟังดนตรีมะโหรีต่อไป ผู้ที่พาท่านไปก็คัดค้านท่านไม่ได้ เพราะท่านแสดงว่าเป็นผู้รสนิยมสูงส่งอย่างสุขุมยิ่ง ก็เลยพากันเข้าไปหาท่านหญิงเดอมวแซลเดอคีส์เจ้าของบ้าน เมื่อเสร็จการคำนับกันแล้ว เจ้าพนักงานก็ได้พาราชทูตไปดูสถานที่นั้นจนทั่ว และท่านได้เที่ยวดูด้วยความสดวกใจมาก เพราะในบ้านนั้นเจ้าพนักงานทั้งหลายระวังรักษาหน้าที่ดี ไม่ยอมให้ใครมาเที่ยวเดินติดตามเจ้าคุณราชทูตพลุกพล่านเหมือนในสถานที่อื่น ๆ เป็นที่ชอบ

ใจของท่านเป็นอันมาก.

การเที่ยวชมสถานที่นั้นทำให้ท่านราชทูตตกตลึงไม่มีที่พูด เพราะเป็นสถานที่ใหญ่โตระโหฐานดุจเดียวกับพระราชวังหลวงทีเดียว ว่าขังการตกแต่งเครื่องตู้โต๊ะและพรมเป็นต้น ของสถานโฮเต็ลเดออีสนั้นมีชื่อเสียงมานาน ว่านอกจากพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ทั่วพระราชอาณาจักจะหาที่เสมอเหมือนไม่ได้ ถึงวงดนตรีของท่านเล่า กรมมหรสพแทบจะสู้ไม่ได้ พอดูการอะไรต่ออะไรเสร็จแล้ว พวกมาเยี่ยมสถานนั้นทั้งเจ้าภาพก็ได้พากันไปฟังดนตรี แล้วพอได้เวลาท่านราชทูตก็ได้ลาออกไป.

บทที่ ๗๒

“ม่งเซียร์” คือสมเด็จพระอนุชา

สิ้นพระชนม์ลง.

เวลาที่ราชทูตไทยยังอยู่ที่กรุงปารีสนั้น เสด็จสมเด็จพระอนุชาธิราชของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้สิ้นพระชนม์ลง ในโอกาสอันเศร้าโศกดังนี้ ท่านราชทูตได้ให้ตัดเสื้อดำไว้สวมใส่เป็นที่แสดงความสลดด้วย ข้อนั้นเองเป็นที่แสดงให้เห็นความเคารพ ทั้งความอ่อนโยนไหวไปตามกาลเทศะของราชทูตไทย เพราะว่าธรรมเนียมเมืองไทยใช้วิธีนุ่งขาวห่มขาวเป็นการไว้ทุกข์ ไม่ใช่ดำเหมือนเมืองฝรั่ง และอีกประการหนึ่งท่านเป็นชนต่างชาติมิจำเป็นจะต้องไว้ทุกข์อะไรนักหนา

แต่กระนั้นท่านเห็นพระราชวงศ์และพลเมืองเป็นทุกข์นั่งดำท่งนั้น
 ท่านยังได้อ้อนุโลมตามให้เป็นที่พักใจของคนทั่วไป หนึ่งพอได้
 ขำสั้นพระชนม์ลง ท่านราชทูตก็ออกไปเยี่ยมพระญาติของพระ
 องค์ มีท่านชายมงเซียร์เลอดีก ซึ่งเวลานี้ได้เลื่อนตำแหน่ง
 แทนพระบิดาขึ้นเป็น “มงเซียร์เลอแปรงส์” เสียแล้ว ครั้น
 นิ่งในที่อันสมควรข้างขวามือของเจ้าภาพ แล้วท่านอัครราชทูต
 ได้ทูลให้ทราบความตั้งใจเดิมว่า-- “หม่อมฉันทั้งหลายได้ปรารถ
 กันอยู่เสมอว่าจะหาโอกาสมาเฝ้าพระองค์สักเวลาหนึ่ง แต่เพื่อญ
 มาประสพเหตุอันน่าสลดเสียก่อนเช่นนั้น ทำให้หม่อมฉันทั้งหลาย
 รู้สึกโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ด้วยแทนที่จะได้แสดงชื่นเรีงบรรเทิง
 ใจในการที่ได้มาเฝ้าแทนพระองค์ กลับต้องมาแสดงทุกข์เหือด
 แห้งใจหาที่เปรียบมิได้ เพราะโชโฆาสที่แสดงความเบิกบาน
 สำราญใจในเมื่อพระบิดาของพระองค์เสด็จไปสู่ปรโลกเสียดังนี้”
 พระองค์มงเซียร์ทรงตอบว่า-- “การที่เจ้าคุณมาแสดงความ
 เสรีโสภเพื่อร่วมทุกข์กับฉันในโอกาสนี้เป็นที่ขอบใจมาก แม้
 ว่าพระบิดาของฉันมิได้มีโอกาสรู้จักกับเจ้าคุณ แต่นั่นทราบว่า
 ท่านอยากทรงกระทำความคุ้นเคยกับเจ้าคุณอยู่เหมือนกัน หาก
 พระโรคเบียดเบียนอยู่ จึงไม่มีโอกาสชวนให้เจ้าคุณมาเฝ้าแทน
 ได้ ที่จริงฉันทราบเป็นที่แน่ใจว่า ทรงเคารพและเชยชมเจ้า
 คุณราชทูตมาก ความเห็นต่าง ๆ ที่เจ้าคุณแสดงตามระยะทาง
 ขณะทีไปเที่ยวทางมณฑลฝ่ายเหนือ นั้น ท่านก็ทรงทราบละเอียด

หมดทุก ๆ คำก็ว่าได้ เพราะพระองค์ทรงสอดส่องในกิจการ
 ของเจ้าคุณด้วยเต็มพระทัย และเป็นความจริงพระองค์ท่าน
 ยากใ้ต้อนรับเจ้าคุณที่วังขังขี้ เพื่อจะได้เป็นโอกาสแสดง
 ความเคารพต่อเจ้าคุณผู้เป็นราชทูตของพระมหากษัตริย์สูง กับ
 จะได้แสดงความพอใจในกิริยามรรยาทอันน่าวิสาสะของเจ้าคุณ
 ด้วย” ที่ตรงนั้นท่านอัครราชทูตทูลว่า-- “หม่อมฉันขอล
 ให้พระองค์ทรงทราบว่ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสยามได้รับข่าวสิ้น
 พระชนม์ แห่งสมเด็จพระบิดาของพระองค์แล้ว พระองค์
 คงทรงสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง เหตุที่หม่อมฉันทูล
 ดังนี้ ก็คือเมื่อปีก่อนนั้นได้ข่าวไปถึงกรุงสยามมาครั้งหนึ่งแล้วว่า
 สมเด็จพระบิดาของพระองค์ทรงพระประชวร แล้วก็เลยเลื่องลือ
 กันต่อไปว่าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ในเวลานั้นพระราชไมตรีใน
 ระหว่างทั้งสองพระนครยังหาแน่นแฟ้นเหมือนในเวลานี้ไม่ ต่าง
 ฝ่ายต่างยังไม่มีราชทูตไปมาหาสู่กันเหมือนในเวลานี้ แต่กระนั้น
 พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงพระราชประสงค์จะแสดงความเศร้าพระ
 ทัย พระองค์จึงมอบให้เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามมี
 จดหมายทางราชการถามข่าว และแสดงทุกขร้อณมายังพระราช
 ลำานกันเหมือนกัน แล้วต่อมาฝ่ายประเทศฝรั่งเศสพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งท่านเลอเชอวาเลียร์ เดอโชมงต์
 เป็นราชทูตพิเศษไปเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม ฝ่าย
 ประเทศสยามจึงได้ทรงทราบจากราชทูตเดอโชมงต์นี้ ว่พระ

บิดาของพระองค์หาได้สิ้นพระชนม์ลงอย่างช้าที่เล่าลือไม่ พระองค์จึงได้กลับทรงเบิกบานพระทัยอย่างยิ่ง และส่วนหม่อมฉันนั้น นับว่าเป็นผู้ประสพคราวเคราะห์กรรมร้ายแรงที่สุดจริง เพราะว่าเมื่อพระเจ้าแผ่นดินกำลังเบิกบานพระทัยในการที่ได้ทรงทราบว่พระบิดาของพระองค์ยังทรงพระสำราญอยู่นั้น เป็นหน้าที่จำเพาะของหม่อมฉันที่จำเป็นจะต้องทำลายความเบิกบานพระทัย ของพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยามในอันที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบข่าวสิ้นพระชนม์แห่งพระบิดาของพระองค์”

“ม่งเซียร์เลอแปรงส์” ทรงตอบว่า-- “เป็นพระมหากรุณาธิคุณของพระเจ้าแผ่นดินสยามยิ่งนัก ที่พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในข่าวทุกข์สุขของตระกูลฉันฉะนี้ ขอเจ้าคุณได้โปรดกราบทูลย้พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ว่าฉันขอขอบพระมหากรุณาธิคุณพระเจ้ากรุงสยามแทนพระบิดาฉันด้วย การที่พระบิดาฉันมาสิ้นพระชนม์ลงโดยฉับพลันนี้ นับว่าเป็นการเคราะห์ร้ายสำหรับสองพระนคร หาไม่อาศัยท่านเจ้าคุณราชทูตฉัน พระบิดาฉันก็จะได้ข่าวแห่งมหามิตรภาพของพระเจ้าแผ่นดินไทย และฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยเล่า ก็จะได้ข่าวของพระบิดาฉันเมื่อเจ้าคุณกลับอย่างละเอียดละออ เป็นที่อัมเอบใจยิ่ง แต่ความตายมาตัดความหวังนี้เสียหมดแล้ว”

ท่านอัครราชทูตตอบว่า-- “เป็นที่เสียดายยิ่งที่พระองค์มาทรงด่วนทิวักคตฉะนี้ เกือบ ๆ จะได้เฝ้าพระองค์ก็หลายครั้ง

มาแล้ว แต่เพ็ญมามีเหตุจำเป็นเกิดขึ้นเสียก่อนทุกทีจนไม่ได้เฝ้าพระองค์ เช่นคราวหนึ่งจะไปเฝ้าพระองค์ที่วังซึ่งตั้งที่เพ็ญได้ข่าวว่าเสด็จไปเยี่ยมประชวรท่านหญิงดุเชสเดอบูร์บงที่วังฟงแตนโบลเสียแล้ว เดิมนี้ก็จะติดตามไปถึงวังฟงแตนโบลทีเดียวก็มีผู้ทักท้วง ว่าควรรอให้เสด็จกลับแล้วจึงไปเฝ้าจำเพาะวังของพระองค์ดีกว่า ก็เลิบบอกไม่ได้ไปและเลยไม่มีโอกาสจนพระองค์มาซึ่งทิวศตเสียก่อนดังนี้ นำเสียดายแท้ ๆ ”

“ มงเซียร์เลอแปรงส์ ” ทรงตอบว่า-- “ นำเสียดายจริงดังเจ้าคุณว่า แต่ไม่ใช่ว่านำเสียดายในส่วนเจ้าคุณฝ่ายเดียว ส่วนพระบิดาก็คงจะทรงยินดีในการพบปะเจ้าคุณเท่ากับที่เจ้าคุณมีความยินดีเอง แต่จะได้อย่างไรได้เล่าเจ้าคุณ ความตายไม่รอพึงใคร เอาเถิด ขอถามเจ้าคุณหน่อย การที่เจ้าคุณออกไปเที่ยวดูมณฑลฝ่ายเหนือคราวนี้ สนุกสนานหรือเบื่อรำคาญเป็นประการใดบ้าง เจ้าคุณโปรดเล่าให้ฉันฟังสักหน่อย ไม่หนวเกินไปดอกหรือเจ้าคุณ ถนนหนทางเป็นอย่างไรบ้าง น่ากลัวไม่เรียบร้อยเป็นแน่ คงทำความเหนื่อยรำไรให้เจ้าคุณต้องเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าเสียแต่ไม่ต้องสงสัย ”

ท่านราชทูตตอบว่า-- “ ว่าข้างถนนหนทางนั้น ฝ่าบาทเข้าพระทัยถูก บางแห่งดีไม่สะดวกอยู่บ้าง แต่ส่วนอากาศนั้น บ่นไม่ได้ ไม่หนาวนัก ถ้าจะเป็นเพราะบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดินและกุศลจิตต์ของพระองค์ที่ทรงมีพระทัยโอบเอื้ออารีต่อ

รับ และอนุญาตให้เผ่าด้วยเมตตากรุณาจิตอันประเสริฐดังที่ปรากฏอยู่ในคำสนทนาปราศรัยทุกข์สุขในบัดเดี๋ยวนี้กะมัง อนึ่งเข้าของงดงามแปลก ๆ ที่เจ้าพนักงานพาไปดูนั้น มีมากต่อมากจนกระทั่งไม่มีเวลาคิดถึงเหนื่อยถึงหนวอะไรหมด เพียงชมนี้ดูโน้นแล้วก็ไม่ว่างสักครู่เดียว ไม่ทันเมื่อทันรำคาญอะไรเลย อนึ่งเจ้าพนักงานกรมการทั้งหลายตามทางได้ต้อนรับอย่างเอาอกเอาใจที่สุด สมตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นโอกาสอันดีที่จะกล่าวชมเชยบรรดาเจ้าพนักงานทุกชั้น ที่ได้พบตามทางไปมาว่า ปฏิบัติตามคำรับสั่งโดยเคร่งครัดน่าชมเชยจริง จะหาที่ติได้ยากจะได้ ฉะนั้นจึงไม่น่าเบื่อน่าบ่นอะไรมิได้เป็นที่เพลินใจเพลินตาต่างหาก "

มวงเชียงเลอแปรงส์ทรงชักถามต่อไปอีกว่า-- " ก็ในบรรดาสิ่งของต่าง ๆ ที่เจ้าคุณพบเห็นนี้อะไรบ้างเป็นที่ถูกใจของเจ้าคุณมากกว่า "

เจ้าคุณราชทูตทูลตอบว่า-- " สิ่งที่น่าสังเกตุยิ่งกว่าอะไรหมดสำหรับคนต่างประเทศเช่นพวกหม่อมฉันนี้ คือจำนวนบ้อมอันแข็งแรงซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตฝ่ายเหนือ นั้น น่าเป็นที่เกรงขามแห่งบรรดาอริราชศัตรูไม่ว่าจำพวกไหน แต่ในบรรดาเมืองทั้งดงามน่าดูยิ่งนั้น หม่อมฉันขอชมเมืองดิงแกร์กและเมืองลีลล์ สองเมืองนี้เป็นเมืองเอกน่าชมจริง "

มวงเชียงเลอแปรงส์ทรงชักไล่เลียงราชทูตอีกว่า-- " ที่เมือง

สยามของเจ้าคุณนั้น วิธีสร้างกำแพงเมืองและบ้อมประตูหอบน
นั้น ไซ้เป็นแบบเดียวกันกับที่ใช้ในเมืองฝรั่งเศสหรือเป็น
ประการใด ”

เจ้าคุณราชทูตตอบว่า-- “ ที่เป็นแบบเดียวกันนี้ ที่เป็น
แบบอื่นก็มี บางเมืองในประเทศสยามนั้นไม่จำเป็นจะต้องมี
กำแพงเท่าไร เพราะมีลำน้ำเป็นเครื่องป้องกันเมืองอยู่พอแล้ว
บางแห่งก็ไม่จำเป็นต้องมีกำแพงแน่นหนาเท่าใด เพราะว่าถา
ถึงถูกฝนเข้าแล้วน้ำท่วมเมืองหมด กำแพงจึงเป็นของไม่สุ
จำเป็น เพราะมีน้ำกันแทนกำแพงอยู่แล้ว แต่มีอยู่บางเมือง
เช่นบางกอก พิษณุโลก เป็นต้น ก็มีกำแพงประตูและหอ
แบบเดียวกันกับที่มีอยู่ในนี้ ผิดอยู่แต่ที่ม้อมเป็นจำนวนน้อย
กว่าที่นั่น ที่นั่นเพราะธรรมชาติสร้างม้อมคูประตูหอบนนั้น
จำเป็นต้องเดินไปตามแบบยุทธวิธี สุดแต่อาจป้องกันมิให้ข้าศึก
ศัตรุมหาอันตรายได้ ดูกุแพทย์ผู้รู้สมุฐานของโรคแล้วก็วาง
ยาให้เหมาะกับโรคฉะนั้น และเป็นด้วยเหตุนี้ที่เมืองฝรั่งเศส
จึงมีเครื่องป้องกันเมืองบางอย่างบางประเภท ซึ่งไม่จำเป็นจะ
ต้องมีในเมืองไทย และในเมืองไทยมีบางอย่างซึ่งไม่มีในเมือง
ฝรั่งเศสด้วย ”

ที่ตรนนิ่งเขียร์เลอแปรงส์ว่ากับท่านราชทูตว่า-- “ เมื่อ
เจ้าคุณผ่านเมืองกงเดย์นั้น เจ้าคุณได้เลือกคำอาณัติสัญญาสำหรับ
ใช้ในคนที่เจ้าคุณค้างแรมอยู่นั้น เป็นที่พอพระทัยของพระบิดา

เป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้พระองค์มีพระประสงค์จะทรงพบเห็น
เจ้าคุณอีกประการหนึ่ง ส่วนตัวฉันก็รู้สึกเป็นคู่เดียวกัน อยาก
มีโอกาสดูพบเห็นและพูดจาปราศรัยกับเจ้าคุณบ่อย ๆ น่าเสียดาย
แต่ที่เมืองของเจ้าคุณกับเมืองของฉันอยู่ห่างกันมากเกินไปที่จะให้
สำเร็จตามที่อยาก^๕ จึ่งนั้นเจ้าคุณ ตัด^๕เป็นต้นไปข้างหน้า
น่ากลัวเจ้าคุณกับฉันจะไม่มีโอกาสได้แลเห็นกันเสียแล้ว น่าเสียดาย
ที่เหลือความหวังที่จะพบกันอีก "

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า-- " เมืองไทยกับเมืองฝรั่งเศส
อยู่ห่างกันอะไยอยู่ก็จริง แต่ว่าอาศัยทางพระราชไมตรีซึ่งเวลา
นั้น^{๕๕๕}ในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินสองพระนครแล้ว ยังว่าไม่ได้
บางทีพระเจ้าแผ่นดินสยามจะทรงเลือกตั้งหม่อมฉันให้เป็นราชทูต
มาประจำอยู่ณเมืองฝรั่งเศสอีกก็อาจเป็นได้ "

มงเซียร์เลอแปรงส์ตอบว่า-- " ถ้าเป็นดังนั้นก็ดีทีเดียว แต่
สำหรับคราวนี้^๕เจ้าคุณจะให้ฉันช่วยเหลือประการใดบ้าง นี่ก็อยาก
ขออะไรก็ขอไปเถิดเจ้าคุณ อย่ามีความเกรงใจ ฉันอยากช่วย
เต็มกำลังทีเดียว "

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า-- " เป็นพระเดชพระคุณที่สุด
แต่หม่อมฉันจวนใจไม่ทราบว่าจะควรขอความช่วยเหลือชนิดใด
เพราะนับว่าแต่วันต้นที่ได้เหยียบเมืองฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระภาระธุระเอง ที่จะช่วยเหลือบรรดา
พวกหม่อมฉันทุกอย่างทุกประการ อย่างว่าแต่พระองค์ทรงช่วย

ในสิ่งที่หม่อมฉันอยากหรือหม่อมฉันขอให้ช่วยเหลือเลย แต่สิ่งที่ไม่นึกไม่ฝันถึงเลยพระองค์ยังทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอีกด้วย จนไม่ทราบว่าจะทำอะไรจึงจะถูกใจหม่อมฉันยิ่งกว่านี้ เท่าที่ทรงทำนั้นก็เหลือประมาณเหลือคะเนเหลือที่จะอยากอยู่แล้ว แท้จริงถ้ามันเป็นเช่นนั้นแล้วพวกหม่อมฉันจะยินดีเหลือที่จะยินดีที่จะให้ทรงช่วยเหลือในคราวนี้ แต่เมื่อฝ่าบาทมีพระกรุณาจะช่วยหม่อมฉันให้ได้แล้ว หม่อมฉันไม่เห็นทางอื่นที่จะดีไปกว่าที่ขอให้ฝ่าพระบาททรงเป็นพระครูช่วยเหลือ ในการที่จะส่งเสริมให้พระราชไมตรีในระหว่างพระนครของพระองค์และพระนครของหม่อมฉัน ซึ่งกำลังผูกใจหมั่นให้แน่นหนาสถาพร มีแต่เจริญสนิทสนมยิ่งขึ้นเป็นลำดับไป ถ้าพระองค์ทรงช่วยเหลือได้ดังกราบทูลนั้นจะเป็นพระเดชพระคุณที่สุด ต่อชนชาติทั้งสองทั้งตัวหม่อมฉันด้วย”

พอสนทนากันที่ตรงนั้นแล้ว ท่านราชทูตลุกขึ้นอำลามงเขี้ยวเลอแปรงสี ซึ่งได้ทรงลุกขึ้นพาราขทูตกลับไปถึงปากประตู แล้วราชทูตก็ได้เข้าไปเฝ้าพระชายาของพระองค์ เนื่องด้วยการทิวักคแห่งสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นด้วย.

บทที่ ๗๓

ราชทูตไปฟังเพลงสวด “ชยันโต”

ที่พระอาราม แด่สัฟโอยังต์.

เพื่อเป็นที่โมทนาพระคุณแห่งพระผู้เป็นเจ้าในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชทรงพระประชวรหนัก แล้วหายเป็นปกติ ท่านอาจารย์ดนตรีชอลล์ได้ผูกเพลงสวดชยันโตขึ้นใหม่สำหรับเข้ากับบทสวดภาษาละตินที่ขนต้นว่า “เต เดอุม” เเลตามูส ซึ่งแปลว่า “ขออนุโมทนาคุณพระพุทธิเจ้า” และได้กำหนดว่าจะร้องเพลงสวดนั้นผสมกับดนตรีที่พระอารามแด่สัฟโอยังต์เป็นครั้งแรก เมื่อกำหนดการเสร็จแล้ว พระสงฆ์ในพระอารามนั้น ๖ องค์ด้วยกัน ได้มาเชื้อเชิญคณะราชทูตไทยให้ไปประชุมฟังด้วย ท่านอัครราชทูตตอบว่า-- “ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่งด้วยเหตุ ๓ ประการที่จะรับคำเชิญของท่าน ประการ ๑ จะได้ร่วมใจในการโมทนาคุณของท่าน เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญ ประการ ๒ จะได้เยี่ยมเยียนท่านและดูพระอารามของท่าน และประการ ๓ จะได้ยินได้ฟังเพลงสวดของท่านอาจารย์ชอลล์ด้วย เพราะท่านองเพลงและเชิงดนตรีตามแบบของท่านอาจารย์ชอลล์ ข้าพเจ้าเคยได้ยินและเป็นที่พอใจมาก (อาจารย์ชอลล์คนนั้นที่ได้ยินคนโบราณกล่าวว่า ได้เป็นผู้ผูกเพลงสรรเสริญพระบารมีไทยท่านองอย่างแท้จริง อวยชัยพระราชาอยู่ทุกวันนี้)

ในวันประชุมฟังเพลงเตเดอมนั้น คณะทูตไทยก็ไปที่พระ
 อารามแดส์เฟอียังต์ตามนัด และเมื่อท่านถึงประตูพระอาราม
 แล้ว พระสงฆ์หลายองค์แห่งพระอารามนั้นก็ได้ออกมาค้ำับ
 ท่านราชทูตถึงนอกประตู แล้วได้พาท่านไปพักสนทนาในห้อง
 รับแขกเสียก่อน เมื่อพูดจาค้ำับกันตามธรรมเนียมเสร็จแล้ว
 ท่านราชทูตได้สังเกตในห้องนั้นมีพระบรมรูปวาดเขียนของพระเจ้า
 แผ่นดินฝรั่งเศสแต่ก่อนๆ หลายพระองค์ ท่านราชทูตก็ลุกขึ้นไป
 ดูรูปภาพเหล่านั้น รูปที่ท่านรอดูชมนานกว่ารูปอื่น คือพระบรมรูป
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าฮังรีที่ ๓ พระเจ้าฮังรีที่ ๔ พระเจ้าหลุยส์
 ที่ ๑๓ และพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นต้น รูปของมงเซียร์
 (สมเด็จพระอนุชาธิราช) ที่เพิ่งสิ้นพระชนม์ใหม่ ซึ่งท่าน
 ราชทูตไม่ทันได้เผ้านั้นก็อยู่ในนั้นด้วยรูปหนึ่ง เมื่อราชทูต
 ทราบว่าเป็นพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราช ถึงเป็นรูปที่วาด
 มานานตั้ง ๒๐ กว่าปี มีลักษณะในรูปลักษณะกับพระฉายาลักษณ์
 อันแท้จริงของพระองค์เมื่อสิ้นพระชนม์นั้น ท่านราชทูตก็ได้แลดู
 เป็นกาลนาน ตรงพระบรมรูปของพระเจ้าฮังรีที่ ๓ นั้น ผู้นำ
 ไปดูบอกกับท่านราชทูตว่า - “พระองค์นี้เคยเป็นพระมหา
 กษัตริย์ครองเมืองปอลอญด้วย” ท่านอัครราชทูตนั้นก็ประหลาด
 ใจถามว่า-- “ทำไมหนอพระองค์จึงทิ้งเมืองฝรั่งเศสไปแลกเอา
 เมืองปอลอญอย่างนั้นเล่า เหตุผลเป็นประการใด เมื่อพระองค์
 เป็นพระมหากษัตริย์ของประเทศสงครามใหญ่โตเห็นปานนี้ ยังจะ

ต้องพระราชประสงค์อะไรอีกเล่า จะมีเป็นเหมือนกับที่กล่าว
เปรียบกันในเมืองไทยว่า เอาพิมเสนไปแลกเกลือหรือ ” ท่าน
ผู้นำจึงชี้แจงอธิบายว่า— “ ไม่ใช่ใช้อย่างนั้นดอกเจ้าคุณ มิใช่
ว่าพระองค์ทรงเห็นเกลือดีกว่าพิมเสนหาได้ เป็นเพราะว่าใน
เวลานั้นพระองค์ยังทรงเป็นแต่เพียงพระยุพราชอยู่ ฝ่ายข้างเมือง
ปอลอญพระราชบัลลังก์ว่างลง บรรดาขุนนางข้าราชการในเมือง
นั้น จึงได้พร้อมใจกันนั้นอ้อมเกล้า ๆ ถวายมงกุฎเมืองปอลอญ
แด่พระองค์ พระองค์จึงทรงรับไปเสวยราชย์ปกครองเมืองปอ
ลอญนั้นไปพลางก่อน แล้วต่อเมื่อข้างขึ้นสมเด็จพระชนกนาถ
เสด็จสวรรคตลง พระองค์ก็ทรงมอบเวนให้ผู้อื่นครอบครองดู
แลเมืองปอลอญต่อไป แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับมาสืบสันตติ
วงศ์ครอบครองประเทศฝรั่งเศสแทนสมเด็จพระราชบิดา ทำให้
พระองค์ทรงทอดทิ้งเมืองฝรั่งเศสไว้ ”

“ อ้อ ดันดอกหรือ พอเข้าใจได้แล้ว หากไม่ก็ดูน่า
พิสวที่พระองค์มาทอดทิ้งประเทศฝรั่งเศสอันเป็นเมืองประเสริฐ
เลิศล้ำถึงเพียงนี้ได้ง่าย ๆ ”

ที่ตรงพระบรมรูปพระเจ้าฮันรี่ที่ ๔ มีผู้หนึ่งในที่ประชุมนั้นเอ่ย
ขึ้นว่า— “ นี่แน่เจ้าคุณราชทูต พระองค์นั้นก็มีข้อแปลกในคราวที่
พระองค์จะได้เสด็จกลับด้วยราชย์ปกครองประเทศฝรั่งเศสอยู่เหมือน
กัน เกือบ ๆ ที่พระองค์จะมีได้เสวยราชสมบัติ เพราะความ
ไม่ยินยอมของชาวเมือง ”

--“ เอ ทำไมอย่างนั้นนะท่าน ” เจ้าคุณราชทูตถาม

--“ เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงถือลัทธิพระศาสนาผิดนิกายกับชาวเมืองहु่ม่มาก คือพระองค์เป็นผู้ฝายเข้าข้างสุเคอนิกาย และส่วนพลเมืองนับถือข้างลัทธิกาทอลิกนิกายเป็นพื้น แต่ได้อยู่ที่เมื่อพระองค์ทรงเห็นพลเมือง ต่างพากันกระด้างกระเดื่องเช่นนั้น พระองค์ทรงออกจากสุเคอนิกายแล้วเข้ากาทอลิกนิกายเสีย ก็เป็นอันสงบเพียงเท่านั้น พระองค์จึงได้ทรงเสวยราชย์เป็นปกติต่อไป ”

--“ อ้อ ข้าพเจ้าไม่ปลงใจเห็นด้วยในเรื่องขัดข้องของพลเมือง ก็เมื่อพระองค์ทรงเลื่อมใสทางใด ทำไมพลเมืองจะมาขัดพระราชนิยมเล่า เมื่อพระองค์เป็นพระราชทายาทแล้ว ก็ควรแล้วที่พระองค์จะขึ้นเสวยราชย์ และเรื่องลัทธิศาสนาอันเป็นธุระส่วนพระองค์ต่างหากมิใช่หรือ ชาวเมืองยังมาเกี่ยวในเรื่องนี้ด้วยทำไม ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย ” แล้วท่านก็ซักถามบรรดาในที่ประชุมนั้นว่า-- “ ก็พระบรมรูปทั้ง ๔ นั้น ข้าพเจ้าเห็นทรงฉลองพระองค์และประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ผิดแบบกันมาก ทุก ๆ พระองค์ดังนี้จะเป็นเพราะอะไร ” คนในที่ประชุมคนหนึ่งจึงตอบไปว่า-- “ เป็นเพราะนิสสัยฝรั่งเศส มักชอบเปลี่ยนวิธีแต่งตัวอยู่เสมอเจ้าคุณ ไม่เป็นยุคติดได้ บัดเดี๋ยวชอบอย่างนี้ แล้วบัดเดี๋ยวก็ชอบอย่างโน้น นิสสัยอย่างนี้เต็มทีไปหน่อยมิใช่หรือเจ้าคุณ ”

--“เปล่า ๆ หารู้ได้” เจ้าคุณราชทูตตอบ “ข้าพเจ้า

เห็นว่าควรเปลี่ยนทดลองให้ดีขึ้นไปอยู่เสมอ และนิสัยชอบ
เปลี่ยนแปลงแก้ไข^{ขึ้น}เอง ข้าพเจ้าเห็นว่าแทนที่จะเป็นนิสัย
อันพึงตำหนิกลับเป็นนิสัยน่าชมเสียอีก เพราะเป็นเหตุให้หา
ความเจริญ หาไม่จะต้องตายตออยู่กับเครื่องแบบเดิมรำไป ดี
ไม่ดีจะหลับตาใช้ไปตามปู่ย่าตายาย^{ขึ้น}คั้งนี้ ความเจริญจะมีมาแต่
ไหน อย่าเสียท่าน อย่าดีการแตกต่างกันในความนิยมของ
พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้น ถึงการแตกต่างกันในการนุ่งห่มของชาติ
อันก็เหมือนกัน ขอท่านอย่าพึงตำหนิเตียนเลย เมื่อท่าน
เห็นว่าเขานิยมการนุ่งห่มที่ผิดแปลกแปลกไปจากขนบธรรมเนียม
ของตน เพราะต่างคนต่างคิด ต่างคนต่างมีความเห็น ต่าง
คนต่างชอบคนละอย่างต่าง ๆ นา ๆ” ว่าแล้วก็กลับเข้านั่งอยู่
หน้ากองไฟ และที่นั่นก็ได้กระทำการวิสาสะกับเจ้าชายและ
เจ้าหญิง เดอเม็กแลงบูร์ก ซึ่งพึงเสด็จเข้าห้องนั้นใหม่ ๆ และ
ฝ่ายเจ้าหญิงนั้นเป็นคนช่างพูดชักใช้ไล่เลียงกันเก่ง เลยคุยกัน
สนุกสนานอีกเป็นนาน.

เมื่อนั่งคุยกันอยู่หน้ากองไฟนั้นยังมีผู้หลักผู้ใหญ่ชั้นสูงอีก
หลายท่านเข้ามาผละสมวง ก็ยิ่งเพิ่มความครึกครื้นให้มากขึ้น^{ขึ้น}
และฝ่ายเจ้าคุณอัครราชทูตก็พูดทันเขาเหล่านั้นทุก ๆ คน ใน
บรรดาผู้ที่เข้ามาคราวหลัง^{ขึ้น} มีท่านเจ้าเดอคงตักกับราชทูตแห่ง
แคว้นมันตูวาเป็นต้น แต่กับคนใหม่เหล่านั้นเจ้าคุณราชทูตไม่

ค่อยได้พูดจาก็มากขึ้น ครั้นได้เวลาแล้วฝ่ายพระสงฆ์เจ้าของ
อารามก็ไ้มา^๕ เชิญเชิญที่ประชุมให้ลงโบสถ์ เพราะถึงเวลาที่จะ
เริ่มพิธีสวดร้องเพลงเตเดอุมของท่านอาจารย์ลลแล้ว.

ฝ่ายบรรดาเจ้านายชายหญิงทั้งหลาย ก็เสด็จไปประทับอยู่
ข้างล่าง และสำหรับคณะราชทูตไทยนั้นก็ได้จัดที่หนึ่งบน
ระเบียงที่มีอยู่ภายในโบสถ์ เพื่อท่านจะได้ได้เห็นพิธีสวดขับ
ง่ายกว่าข้างบนล่าง ตลอดเวลาที่กระทำพิธีนั้น ท่านราชทูต
ทั้งหลายต่างเพ่งตาดู เงี่ยหูฟังอย่างเคารพและเอาใจใส่ในทุก
สิ่งทุกอย่าง ตลอดเวลาที่พวกดนตรีกระทำเพลงพรางคนร้อง
รับประสานเสียงกับเครื่องมะโหรีนั้น สังเกตดูท่านราชทูตราวกับ
รู้สึกไหวไปตามเสียงที่ร้องนั้นด้วย ตอนเมื่อพวกนักร้องและนัก
ดนตรีขับบท “ดอมิเด สัลวุม ฟักเรเย็ม” ซึ่งแปลว่า “ขอ
พระพุทธรูปเจ้าทรงคุ้มครองพระเจ้าแผ่นดิน” (ซึ่งคู่กับคำไทยที่ว่า
“ขอทรงพระเจริญ” นั้น) ท่านราชทูตที่ฟังทราบใจความแห่ง
บทนั้น เพราะมีผู้แปลให้ก็ยิ่งเจียมเสงี่ยมตัวสงวนอารมณ์และ
กระทำกิริยาท่าทางให้ผู้รู้เห็นว่าท่านกำลังรวมใจกับสัปบุรุษในการ
สวดภาวนา ขอให้พระราชาทรงพระเจริญอยู่ด้วย.

เมื่อเสร็จพิธีสวดร้องเพลงอวยชัยแล้ว ราชทูตก็ได้กลับ
เข้าไปในห้องที่คอยอยู่เดิมก่อนที่จะเข้าไปฟังเพลงเตเดอุม พอ
พระสงฆ์แห่งอารามนั้นจะถามราชทูตว่า รู้สึกเป็นอย่างไรบ้าง
ในการพิธีอวยพรขึ้น^๕ ท่านอัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นแต่ละ

ต้องดวงตาแล้วแต่ต้องหู แล้วก็ต้องทรวงอกพลางกล่าว
ว่า เป็นที่เจริญหูเจริญตาเจริญใจอย่างยิ่ง พอสนุกสนาน ๆ ไป
ตามเรื่องอีกครู่หนึ่งก็ได้มีการเลิขเครื่องว่างแล้วราชทูตก็ลากลับ.

บทที่ ๗๔

ราชทูตไปเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ
มีโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น.

ต่อไปวันอื่นคณเฑาะราชทูตได้ไปเยี่ยมชมสนามดีกระทรวงกลา
โหม ชื่อเดอลูวา แล้วได้ไปดูบ้านท่านกอลแบร์ต ซึ่งเป็น
สนามดีกระทรวงมหาดไทยกระทรวงทหารเรือรวมกัน แต่ท่าน
ถ่วงกลับไปเสียแล้ว ยังเหลืออยู่แต่บุตรชายกับภรรยา แล้ว
ได้ไปดูวังทูลเออร์รี่ เพื่อไปดูบ่อนเบี้ย ๆ ในจุลนครที่ทรงรับ
สั่งให้สร้างไว้ที่นั่น ในจุลนครนั้นมีอยู่ทุกบ่อนและทุก ๆ เมืองที่
พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงได้ในรัชสมัยของพระองค์ พอราช
ทูตแลเห็นก็ออกอุทานขึ้นทันทีว่า-- “แหม ทำเหมือนกับ
เป็นจริงทีเดียว ไม่ผิดกับที่ได้เห็นเมื่อคราวไปเที่ยวข้างเหนือ
นั้นเลย เก่งจริง”

รุ่งขึ้นวันหลังราชทูตได้ไปดูโรงพิมพ์หลวงซึ่งอยู่ในบังคับบัญชา
ของมงซิเออร์เดอครามวซี อาศัยเหตุที่เป็นเวลาหนาว ท่าน
ผู้จัดการโรงพิมพ์หลวงนั้นได้จัดตั้งเตาไฟไว้ในห้องต่าง ๆ ทั่วไป
เพื่อราชทูตจะได้รอดูการพิมพ์โดยสะดวกสบาย ชั้นแรกผู้จัด

การได้พาราขทูตไปดูเขาเรียงตัวหนังสือ พาราขทูตเห็นช่างเขา
 หยิบตัวหนังสือจากช่องที่ไว้ตัวพิมพ์เป็นแผ่น ๆ ที่ละตัว ๆ มา
 เรียงไว้ในรางเหล็กที่เขาถือไว้ในมือซ้าย เห็นทำไว้อะไรเกิน
 เทบจะดูไม่ทันก็แปลกใจ ท่านราชทูตดูไม่นานนักก็สังเกตได้
 ทันทีว่า ตัวหนังสือในช่องนั้นต่างชนิดกัน คือในช่องแถว
 บนเป็นช่องสำหรับตัวหนังสือโป่ง ๆ ส่วนช่องแถวล่างเป็นช่อง
 สำหรับตัวเล็ก ๆ ซึ่งผิดกับตัวหนังสือไทยที่มีเพียงขนาดเดียว
 ในสำหรับหนึ่ง ๆ ไม่มีเล็กไม่มีใหญ่ นอกจากจะเป็นตัวหนังสือ
 ต่างชุดต่างสำหรับกัน เมื่อพิจารณาหัดตัวหนังสือนั้น ท่านราชทูต
 หยิบออกมาดูเป็นตัว ๆ ก็ชักถามถึงวิธีหล่อ ถึงแม่พิมพ์ ถึง
 ชาติที่ใช้ทำตัวหนังสือนั้นพร้อมเสร็จ ครั้นแล้วท่านราชทูตกล่าว
 ว่า-- “เมืองฝรั่งเศสช่างจริง ไม่ว่าอะไร ๆ หมด ล้วน
 เต็มชั้นในเมืองนเองทั้งสิ้น ไม่ต้องพึ่งประเทศอื่นก็ได้” ดั่งจริง
 ถัดจากการดูเรียงตัวพิมพ์แล้ว มงเซียร์เดอครามาซ ได้พา
 ราชทูตไปดูการพิมพ์ต่อไป ชั้นแรกให้ดูเมื่อเรียงตัวหนังสือ
 จนครบหน้าแล้ว เขาก็มัดตัวหนังสือนั้นไว้เป็นหน้า ๆ อย่างไร
 แล้วเอาชั้นแท่นเขาอัดไว้ให้ติด ๆ กันคราวเดียวหลายหน้าอย่างไร
 เพื่อจะได้พิมพ์เร็ว แล้วเขาก็พาไปดูแท่นพิมพ์ ในเวลานั้นมีอยู่
 ๑๒ แท่นกำลังพิมพ์อยู่ทั้ง ๑๒ มีคนประจำแท่นพิมพ์เครื่อง
 ละ ๒ คน ดูเป็นแถวในห้องนั้นราวกับทหารในสนามก็ว่าได้
 ท่านราชทูตจึงเอ่ยว่า-- “เหมือนทหารไม่มีผิดกันเลย” มงเซียร์

เดอครามวาซี ตอบท่านราชทูตว่า-- “เจ้าคุณเปรียบไม่ผิดเลย เพราะว่คนพิมพ์นั้นนอกจากลักษณะที่เขาเขียนเป็นแถวตั้งทหารอย่าง ที่เจ้าคุณว่านั่นแล้ว เขายังทำการทำงานวันยังค่ำเพื่อฉลองพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน คุณเดียวกับทหารของพระองค์ทำในค่ายและสนามก็ว่าได้ เจ้าคุณคิดดูเถิด พวกทหารเหล่านั้นฉลองพระเดชพระคุณโดยที่เอาชีวิตพลีแก่ชาติ ศาสนาพระมหากษัตริย์ ตีบ่อนบ้าง บ้องกันเมืองนั้นบ้าง จนบ้านเมืองอยู่เป็นสุข เป็นเกียรติยศสำหรับแผ่นดินของพระองค์อย่างยิ่ง แต่ส่วนพวกโรงพิมพ์หลวงนี่ก็อุทิศชีวิตวันยังค่ำๆ ทุกๆ วัน สำหรับพิมพ์หนังสือที่จะบ่าวร้องพระเดชพระคุณ และเกียรติยศเกียรติศักดิ์ของพระองค์และของแผ่นดินให้รู้ทั่วโลก พิภพ ทั้งในรัชสมัยของพระองค์ และรัชสมัยต่อไปจนชั่วกาลปาวสาน ฉะนั้น การงานของเขานี้จะนับว่าเป็นการช่วยชาติช่วยพระเจ้าแผ่นดิน คุณเดียวกับชนะสงครามในการรบก็ได้”

เจ้าคุณราชทูตตอบว่า-- “เป็นความจริงดังที่ท่านว่า และข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก ที่เห็นว่าพระองค์ไม่จำเพาะแต่ได้ทหารสำหรับประกาศพระเกียรติยศของพระองค์ให้นานาชาติทราบ พระองค์ยังมีคนงานของท่านนี้คอยช่วยส่งเสริมเพิ่มเกียรติยศนั้นให้ยิ่งพุ่งขจรไปในขอบจักรวาล ขอให้ทหารรบทหารพิมพ์ของพระองค์เจริญๆ ทั้งสองแผนกเถิด”

แล้วมวงเซียร์เดอครามวาซีก็ได้แนะนำให้พวกราชทูตดูอีกว่า

เมื่อเขาเอาตัวหนังสือขึ้นแทนพิมพ์แล้วเขาพิมพ์กันด้วยวิธีอย่างใด
 ดู ๆ กันสักประเดี๋ยวท่านอุปทูตจึงเอ่ยขึ้นว่า-- “แหม ทำง่าย
 ดายเสียจริง ดูเหมือนฉันทำได้เหมือนกัน” ว่าแล้วท่านก็มา
 รับทำงานแทนคน ๆ หนึ่ง และในบัดนั้นแผ่นกระดาษที่พิมพ์ก็
 ออกมางาม ๆ เหมือนกับเมื่อคนงานเขาทำเอง ก็เป็นที่พอใจ
 มากที่เขาทำได้ง่าย ๆ ดี ๆ ถึงเพียงนี้.

พอคูเครื่องพิมพ์แทนแล้วก็ไปคูเครื่องพิมพ์แทนโน้นต่อ ๆ
 ไปจนครบ แล้วท่านอัครราชทูตได้ถามมงเซียร์เดอครามวาซีถึงวิธี
 พระสมหมึก วิธีจัดทำลูกหมึกสำหรับกลิ้งไปมาบนแผ่นกระดาษ
 ๆ ล ๆ แล้วก็ซักถามถึงวิธีทำกระดาษตั้งแต่ต้นจนกระทั่งใช้พิมพ์
 ได้ สรุปความว่าในวันนั้นราชทูตได้ดูเข้าใจในวิธีพิมพ์และวิธี
 พับกระดาษรวมเข้าเล่มเย็บใส่ใบปกเสร็จ จนกระทั่งเป็นหนังสือ
 เล่มหนึ่ง ใช้อ่านกันได้.

ครั้นคูโรงพิมพ์หลวงนั้นแล้ว มงเซียร์เดอครามวาซี
 ได้พาราชาทูตไปดูแม่ตัวหนังสือที่ทำไว้ก่อน ๆ ต่่ง ๆ นา ๆ หลาย
 ชนิดหลายภาษา เป็นต้นได้พาไปดูแม่ตัวหนังสือภาษาเกรีกซึ่ง
 ทำตั้งแต่ครั้งรัชสมัยของพระเจ้าฟรังซวาทที่ ๑ เมื่อ ๑๕๐ ปีก่อน
 แล้วยังได้ชมดูตัวแม่พิมพ์ภาษาอาหรับซึ่งเพิ่งทำใหม่ ๆ ราชทูต
 เห็นแล้วจึงถามว่า-- “อ้อ! นี่ไม่ทำจำเพาะตัวหนังสือฝรั่งเศส
 หรือ ถ้าอย่างนี้ตัวหนังสือไทยเห็นจะทำพิมพ์ขึ้นได้เหมือนกัน
 ละกะมัง” มงเซียร์เดอครามวาซีตอบว่า-- “เป็นอะไรไป

เจ้าคุณ ไม่ว่าภาษาอะไรถ้าตั้งใจอยากทำจริงๆ ก็ทำได้ทั้งนั้น และภาษาไทยของเจ้าคุณก็คงทำได้ไม่ยากอะไร หากเจ้าคุณจะไปตั้งโรงพิมพ์ของตนขึ้นเองในเมืองไทยก็ทำได้ง่าย ๆ ” ที่ตรงหน้าอัน อัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นไปทางสวรรค์จนเต็มแขน แล้วเปล่งอุทานเป็นภาษาไทย มงเซียร์เดอครามวาชี่ไม่เข้าใจ ท่านจึงถามล่ำว่า-- “เจ้าคุณว่าอะไรกัน ” และล่ำแปลให้ฟังว่า “เมืองฝรั่งเศสเอ๊ย เมืองฝรั่งเศส ข้างกะไรเลย ดุวิเศษ ไปเสียแทบทุกอย่างเสียทีเดียว ” ครั้นราชทูตได้ดูโรงพิมพ์และของที่น่าดูเห็นอยู่นั้นเสร็จสิ้นแล้ว ท่านจึงอำลามงเซียร์เดอครามวาชี่ และขอบใจท่านเป็นอันมากที่ท่านได้อธิบายวิธีพิมพ์หนังสือจนรู้เข้าใจได้อย่างนี้ ส่วนมงเซียร์เดอครามวาชี่ก็ขอบใจเจ้าคุณราชทูตบ้างว่า เป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่สำหรับโรงพิมพ์ที่ราชทูตานุทูตของพระมหากษัตริราชใหญ่อย่างเจ้าคุณนี้ ได้มีแก่ใจถึงกับมาเยี่ยมดูโรงพิมพ์ของท่าน.

บทที่ ๗๕

เรื่องคนใช้ของเจ้าคุณราชทูต.

ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า นอกจากเจ้าคุณราชทูตอุปทูตและตรีทูตนั้น ยังมีขุนนางไทยไปเมืองฝรั่งเศสคราวนั้นอีกหลายนาย แต่ที่จริงก็ยังไม่ครบดี เพราะยังไม่ได้กล่าวถึงบ่าวไพร่คนใช้ซึ่ง

เป็นธรรมดาต้องมีประจำคอยรับใช้สอยเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปตามทาง เพราะบ่าวคนใช้ที่เป็นชนชาติเดียวกัน มักปฏิบัติถูกใจเขายิ่งกว่าชนชาติอื่น เพียงเห็นกิริยาที่อาจแปลงใจก็รู้เรื่องความประสงค์ได้ง่าย.

ในบรรดาคนใช้สอยของเจ้าคุณราชทูตมีอยู่คนหนึ่งประพฤติดัวไม่สมควร เจ้าคุณราชทูตรู้สึกว่าการประพฤติของเขานั้น เป็นที่อับอายขายหน้าทำให้เสียชื่อเสียงเกียรติยศของคณะไทย ๆ ที่ไปเมืองฝรั่งเศสด้วยกัน อาจให้ชาวฝรั่งเศสที่รู้เห็นในความประพฤติเสียหายของเขา ดูหมิ่นดูแคลนชนชาติไทยทั่วไปได้ เจ้าคุณอัครราชทูตจึงเรียกอุปทูต ตรัสทูต ขุนนางไทยและบ่าวคนใช้มาประชุมอยู่ในห้องของท่านหมด แล้วท่านก็ตัดสินว่ากล่าวตักเตือนโทษของบ่าวคนนั้นด้วยคำอย่างรุนแรงที่สุด แล้วท่านเตรียมจะเขียนตัวให้สาหัสให้เป็นที่ยึดเหนี่ยวและมีให้บ่าวคนอื่นเอาเยี่ยงอย่างสืบไป แต่ขณะเมื่อท่านจะลงมือเขียนนั้น มงเซียร์สตอร์ฟข้าราชการฝรั่งเศส ซึ่งมีหน้าที่คอยติดตามประจำราชทูตได้ออกมาทักปราชญ์ขอโทษว่า— “ขอโทษเสียสักครั้งหนึ่งเถอะเจ้าคุณ อย่าเพื่อเขียนตัวมันก่อนเลย ขอภาควัดให้ไว้สักทีเถิดเจ้าคุณ ไหน ๆ เจ้าคุณก็ได้มาอยู่เมืองฝรั่งเศสเป็นหลายเดือน การก็ได้เป็นไปเรียบร้อยทุกอย่าง นี่เกือบจะถึงเวลากลับไปเมืองไทยแล้ว ขอให้เรียบร้อยตลอดไปเถิด ถึงว่ามันได้ประพฤติผิดคิดมิชอบคราวนี้ ก็พึงเป็นคราวแรกและก็

ไม่เสียหายอะไรนักหนา ถึงนำติดูอย่างนี้แต่ในพวกกันเอง
 เพราะชาวเมืองนี้ไม่เห็นมีใครทำอะไรเลย ตั้งแต่แรกที่ย่างเข้า
 มาเมืองฝรั่งเศส คนเมืองนี้ได้แต่กล่าวคำชมเชยเจ้าคุณและ
 บรรดาคนอื่นที่มากับเจ้าคุณว่าเรียบร้อยดีมาก นี่เมื่อเขารู้ว่าเจ้า
 คุณทำรุนแรงกับบ่าวคนนี้ เขาจะคิดทำอะไร ขอเจ้าคุณจง
 โปรดคิดให้ดีเสียก่อนเถิด อย่าให้ชื่อเสียงของเจ้าคุณที่หอม
 เป็นที่ขุ่นใจอย่างกับดอกไม้สดกลับกลายเป็นอื่นไปเลย เรื่องนี้
 ไม่ใช่เรื่องคอขาดบาดหมายอะไร อย่า ๆ อย่าเพี้ยนมันเลย
 เมื่อคนชาวเมืองนี้เขาไม่เอาโทษมัน เจ้าคุณจะเอากับมันทำไม
 นักหนา ”

เจ้าคุณราชทูตฟังมวงเซียร์สตอร์ฟห้ามปรามดังนั้นก็ตอบว่า--
 “ที่ท่านตั้งเตือนเปรียบเทียบกับมาครั้งนี้ ก็เป็นบุญคุณนักหนา แต่
 ขอท่านได้คิดดูที่หัวว่า เมื่อชาวบ้านเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็น
 คนดีเรียบร้อย ไม่ชอบทำการเกะกะระรานกับใครอย่างที่ท่านว่า
 แล้ว เมื่อเขามารู้ว่าอายคนนั้นมันทำให้เสียชื่อถึงเพียงนี้ เขาจะ
 นึกว่าอะไร ที่จริงความผิดของมันมากเหลือเกิน เพราะมันรู้
 ดีเหมือนกันว่าชาวเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็นคนดี เมื่อมันมา
 ประพฤติชั่วเลวทรามทั้งรู้ตัวอยู่ดีดังนี้ จะว่าความผิดของมันเบา
 อย่างไร ยิ่งคนเขานับถือเรา มันก็ยิ่งผิดใหญ่ไปตามด้วย หน้าที่
 มันจะต้องประพฤติตนให้สมกับอย่างที่เขาว่ายิ่งสูงศักดิ์ยิ่งเจียม
 ศักดิ์จึงจักสม ดังนั้นจึงจะถูก มันมาทำกับข้าพเจ้าคราวนี้เต็มที่

เหลือเกิน ท่านนึกดูบ้างเถิด ถ้าช่างเขียนที่เก่ง ๆ ได้พาก
 เพียรเขียนรูปภาพนับเวลาตั่งแต่เมื่อสำเร็จลงแล้วจำเพาะ
 วันที่เขานึกจะเข้ากรอบไปตั้งไว้ให้คนดูแล้ว หากกลัหรือลูกจ้าง
 ของเขาฉวยเอาผู้กันมาขายมาแต่รูปภาพอันงดงามนั้นด้วยสเปอน
 เประละอะเหอะเสียหายหมด ช่างเขียนคนนั้นจะคิดว่าอะไร
 ถ้าขณะนั้นเขาจะลงโทษโบยตีอ้ายकुड़ेเลวทรามคนที่ทำให้งานการ
 ซึ่งเขาเพียรมาตั่งแต่ขวบปี เสื่อมเสียไปในคุ้งเดียววันนั้น ท่านจะติ
 ว่าเขาเป็นคนใจเหี้ยมโหด หรือจะเห็นว่าสมควรลงโทษประการ
 ใด ถ้าควรแล้วก็ทำไมจะไม่ควรลงโทษกับอ้ายบ่าวคนนั้นที่ทำให้
 คุณความดีของข้าพเจ้าที่สะสมปลูกบำรุงไว้ตั่งขวบปี มากลับมี
 มลทินเปดเปื้อนด้วยความประพฤติกะเทวของมันเถ่า ท่าน
 ว่าเรากลับไปเมืองไทยคราวนี้ ฝ่ายชาวฝรั่งเศสจะพากันระลึกลึกคิดถึง
 เราแต่ด้วยความรักอาลัยในกิริยามรรยาทละมุนละม่อม เพราะ
 ความประพฤติก่อนประพฤติงามของคณะไทยเราทั้งหมด ควรหรือ
 ที่อ้ายคนแสนแดนหยาบช้าเลวทรามคนนั้นจะทำลายคุณความดีของเรา
 อย่างนี้ แต่เอาเถิด เมื่อท่านเห็นเป็นดีแล้วในการที่จะยก
 โทษให้มัน เพราะเห็นแก่ไมตรีจิตต์ของท่านซึ่งยังไม่เคยเศร้า
 หมอง ก็ยินดีจะอนุโลมตามไมขัดความประสงค์ของท่าน” ว่า
 แล้วท่านราชทูตก็ปล่อยให้มันไปไม่เอาโทษทัณฑ์ แต่ส่วนคน
 ทั้งหลายที่ได้มารู้เห็นในความประพฤติก่อนประพฤติกะเทวของเจ้าคุณราชทูตในโอกาส
 ที่บ่าวทำผิดแล้ว ท่านเปรียบเทียบกับพ้องจนเห็นโทษของมัน

แล้วยังปล่อยให้ไปไม่เอาโทษ เพราะเห็นแก่ไมตรีจิตของผู้
 ฉะนั้น ก็อดชมไม่ได้ ว่าเขาทำเป็นผู้ใหญ่ช่างคิดช่างรู้หนักู้เบา
 พอนั่นสนยาวเมื่อคราวจำเป็น.

บทที่ ๗๒

ราชทูตไปดูอารามวาลเดอครัส
 และไปฟังคดีพิณ.

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ
 ตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระพันปีหลวง พระบรมราชินีนาถ
 ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนางเจ้าอันน์โดตริซ ได้ทรงพระราช
 ศรัทธาสรางพระอารามไว้อารามหนึ่ง มีพร้อมทั้งโบสถ์วิหารเสร็จ
 สำหรับบรรดาสตรีที่มีศรัทธาจะได้ไปถือพรตบวชเป็นภิกษุณี เรียก
 กันว่า พระอาราม วาลเดอครัส พระอารามนี้นับว่าเป็นสถาน
 ที่ที่น่าไปดูในสมัยนั้นยิ่งนัก เพราะเป็นสถานกว้างขวางและสวย
 งามอย่างยิ่ง ราชทูตไทยได้ข่าวว่าพระอารามของสมเด็จพระ
 ราชินีนาถเป็นของน่าดูนัก ก็แสดงความประสงค์อยากจะไป
 เยี่ยมดูบ้างว่าสวยงามเป็นอย่างไรกัน ฝ่ายเจ้าพนักงานเมื่อทราบ
 ความประสงค์ของท่านดังนั้น ก็ได้จัดการพาไปดู.

ที่ในพระอารามนั้นยังมีเจ้าหญิงพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า
 ดีเชส เดแปร์เนง กำลังทรงผนวชอยู่ และราชทูตได้มีโอกา
 สได้พบภิกษุณีเจ้านั้นด้วย นอกนั้นก็ยังได้ดูอะไรต่อมิอะไรอีก

หลายอย่างแต่ที่น่ากลัวมากกว่าสิ่งอื่น เพราะเป็นที่ถูกใจท่าน
 ราชทูตมากกว่าสิ่งอื่นนี้ คือราชานุสสาวรีย์สำหรับเก็บรักษา
 พระโกศที่บรรจุดวงพระทัยของพระราชินี สมเด็จพระพันปี
 หลวง กับดวงหทัยของบรรดาราชบุตรราชธิดาของพระบาทสม
 เเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งสิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่
 เมื่อราชทูตได้แลเห็นพวงมาลัยที่ระลึก ซึ่งวางประดับอนุสาวรีย์
 นั้น ท่านแสดงความเคารพยำเกรงและความอึ้งโง่ที่ได้มีโอกา
 สมาแลเห็นอนุสาวรีย์แห่งพระราชวงศ์น้อยอย่างยิ่ง ซึ่งเป็น
 ธรรมเนียมของราชทูต ไม่ว่าพบเครื่องใดเป็นที่ระลึกถึงพระราช
 าก็ได้ก็แสดงความเคารพยำเกรงทันที เมื่อเทียวกูโบสดีเสร็จ
 แลแล้วก็ได้นั่งไปดูหีบเพลงออแกน ขณะนั้นบรรดานางชีในพระ
 อารามนั้นได้เริ่มร้องเพลงสวดให้ฟัง คือบททวยชยัคต่อพระเจ้า
 แผ่นดิน ท่านราชทูตฟังสำเนียงนางชีร้องเสียงเยือกเย็นน่าศรัทธา
 เป็นที่ยกย่องสรรเสริญว่าเป็นเสียงเทวดานางฟ้ายิ่งกว่าเสียงมนุษย์เสีย
 อีก นักร้องศรัทธาอย่างยิ่ง และอยากจะชมพักตร์ของบรรดา
 นางชีเหล่านั้นบ้าง ให้อ่านว่าเมื่อน้ำเสียงไพเราะถึงเพียงนี้ โคม
 หน้าจะน่าชมสักเพียงไหน แต่ก็เป็นการไม่สำเร็จ เพราะวินัย
 ในพระอารามนั้นห้ามมิให้นางชีเปิดผ้าโปรง ซึ่งใช้ปิดหน้าเป็น
 อันขาด เมื่อราชทูตทราบว่านางชีถือพระวินัยเคร่งครัดดังนี้ก็ให้
 ยั้งเกิดความศรัทธาในตัวนางชีเหล่านั้นมากขึ้น.

เวลาจะลาไปนั้นท่านเจ้าหญิงเดแปร์รัง ได้ประทานศาสนีย

วัตถุเล็ก ๆ น้อย ๆ แก่บรรดาไทยที่เป็นคริสตัง ไว้เป็นที่ระลึก
 คิดถึงวัดวาตเดอกราสนันด้วย และส่วนราชทูตเมื่อออกไปแล้ว
 ก็ได้กล่าวชมว่า-- “ตั้งแต่เข้าเมืองฝรั่งเศสถึงวันนี้ยังมิได้เห็น
 พระอารามที่โหล่งงามเป็นที่ถูกใจเหมือนวิหาร และพระอาราม
 ภิษณนเลย”

ครั้นเวลาตอนปลาย ๆ ที่ท่านราชทูตไทยได้พักอยู่ในเมือง
 ฝรั่งเศสนั้น ข้าราชการไทยได้พักอยู่ในเมือง
 ผู้รอบด้วยปรีชาเฉลียวฉลาดสามารถมาก ฉะนั้น ไม่ว่าชนชั้นใด
 ในประเทศฝรั่งเศสก็อาจจะพบปะสนทนากับท่านให้รู้ว่ คำเล่า
 ลือยกย่องเหล่านั้นจะเท็จจริงอย่างไร พอคนเหล่านั้นก็มาแทน
 กันเรื่อย จนเกือบกล่าวได้ว่าเมื่อราชทูตได้กลับไปเมืองไทยแล้ว
 ท่านจะอวดกับเพื่อนบ้านว่า เจ้านายชายหญิงและบรรดาปราชญ์
 ที่รู้หลักในขบวเววิชชาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสเท่าใด ท่านก็ได้
 พบปะสนทนากันอย่างฉันทมิตรแทบทุกท่านก็ว่าได้

ตัวอย่างเช่นมงเชียร์คาโลต์ ข่างคิดพิณลูอย่างเอกของ
 ประเทศฝรั่งเศสในสมัยเวลานั้น วันหนึ่งเมื่อท่านราชทูตได้
 พึ่งท่านคิดพิณลูทำเพลงให้ราชทูตฟัง ราชทูตเป็นที่พอใจยิ่ง
 นั้ กล่าวกับท่านว่า-- “ตั้งแต่มาเมืองฝรั่งเศส จันเคย
 ได้ยินคนคิดสั้แต่อย่างเพราะ ๆ ไม่ว่าเครื่องระนาดไหนมามาก
 ครั้งแล้ว แต่ก็ยังไม่เคยพบใครคิดพิณเสนาะเสียงนวลชวนชม
 เท่ากับท่านนเลย” ต่อมาไม่กี่วันมงเชียร์คาโลต์คนคิดพิณลู

นั้น เลยอัญเชิญคณะราชทูตให้ไปประชุมฟังดนตรีวงที่ตกอาราสถานในบ้านของมวงเซียร์โอברי ในถนนเซ็น พอถึงวันเล่น คณะราชทูตก็พากันไปฟัง ท่านเจ้าของบ้านก็เข้าร่วมวงกับนักดนตรีด้วยอีกผู้หนึ่ง เพื่อเป็นเกียรติยศแก่แขกซึ่งมาเยี่ยมบ้านของตนเป็นพิเศษในคืนวันนั้น คนที่ไปประชุมฟังคอนเสิร์ตคืนนั้นไม่มากนัก พอดี ๆ แต่ก็ล้วนคนที่เลือกเฟ้นโดยจำเพาะสำหรับงานพิเศษทั้งนั้น ไม่ต้องบอกรักกล่าวว่าราชทูตจะเป็นที่พอใจใน ทำนอง และฝีมือ ทำเพลง ของ พวกนักดนตรี เหล่านั้น ควรบอกแต่เพียงว่า นักดนตรีอย่างเอกของเมืองฝรั่งเศสมีอยู่เท่าใดก็รวมอยู่ในวงดนตรีนั้นด้วยทุกคน จะไม่พอใจอะไรได้ เขาว่า “โก้เห็นดินงู งูเห็นนมโก้” นี่ปราชญ์ไทยจะรู้ไม่ถึงฝีมือของปราชญ์ฝรั่งที่ไหนได้ รู้ยิ่งกว่ารู้เสียอีก และท่านอัครราชทูตอดรนทนไม่ได้ ต้องกล่าวชมเชยบรรดานักดนตรีเหล่านั้นว่า— “ขมวนเสนาะน่าจับใจแล้ว ในโลกนี้เป็นไม่มีที่ไหนเหมือนเสียแล้ว” ว่าแล้วก็หันมาพูดกับมวงเซียร์คาโลต์ต่อกับคำชมประโยคก่อน— “นอกจากเสียงพิณของท่านเมื่อเล่นคนเดียวเท่านั้น เพราะเวลาท่านเล่นคนเดียวมันเสียงพิณของท่านเสนาะจับใจราวกับเสียงทิพ ให้ยินสนัดสนั่นไม่มีเสียงอื่นมากลบเหมือนเมื่อเวลาได้รวมวงกับเครื่องอื่น.”

บทที่ ๗๗

ราชทูตรับรองของกำนัล.

ขอล่าวถอยหลังไปหน่อยหนึ่ง ถึงครั้งที่ “ม่งเซียร์”

คือสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงประจักษ์ยังไม่ถึงทิวคตนั้นว่า ท่าน
อัครราชทูตเคยส่งหยูกยาอย่างไทย ๆ ไปถวายหลายขนานตาม
มีตามจน และสมเด็จพระอนุชาธิราชม่งเซียร์ ทรงขอบพระ
ทัยในกิริยาธยาสัย และความจงรักภักดีต่อของท่านราชทูตไทย
ยิ่งกว่าในยาที่ส่งไปถวายเสียอีก ภายหลังไม่กี่วันพระองค์ทรง
พระประสงค์จะตอบแทนไมตรีจิตดีนั้นบ้าง ก็ให้ม่งเซียร์โอแบร์ต
มหาดเล็กในพระองค์ถือหีบหนังสือหา ๆ มีลายกนกทองฝีมืออย่าง
ประณีต ส่งไปประทานราชทูตเป็นของกำนัลส่วนพระองค์ เมื่อ
ม่งเซียร์โอแบร์ตนำของกำนัลไปประทาน ท่านราชทูตคิดว่าเป็น
แต่ทรงประทานหีบเปล่า ๆ เพราะลำพังหีบใบนั้นแล้วก็นับว่าเป็น
สิ่งงามมิใช่เล่นอยู่แล้ว แต่ที่ไหนได้ เมื่อเปิดหีบออกมาดู
เห็นข้างในมีหีบทองเล็กอีกสามใบ ครั้นเปิดหีบเล็กนั้นออกมา
ดูอีกที ซ้ายมีของข้างในอีก คือหีบ ๑ มีแหวนเพชรเรือน
ทองวง ๑ สำหรับท่านอัครราชทูต แล้วในหีบเล็กอีกสองใบ
ก็มีแหวนมรกตหีบละวงสำหรับอุปทูตตรีทูตอีก แล้วนอกจาก
นั้นยังมีพระฉายาลักษณ์ของพระองค์ ประดับเพชรอีกรูป ๑
สำหรับจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต ล้วนแต่ของงาม ๆ อันมีค่า
ทั้งนั้น.

เมื่อท่านราชทูตเปิดหีบนั้นเสร็จแล้วท่านกล่าวกับมิงเซียร์โอแบร์ตว่า-- “นี่แน่ท่าน ฉันจะบอกให้ ในของทุกสิ่งที่พระองค์ทรงประทานมาคราวนี้ ถ้าคนธรรมดาจะตราค่าแล้ว คงว่าแหวนเพชรแหวนมรกตนั้นแหละเป็นของประเสริฐ แต่สำหรับตัวฉันหาตราค่าเช่นนั้นไม่ ฉันเห็นว่าบรรดาของที่ประทานมา พระฉายาลักษณ์รูปนั้นแหละ เป็นของมีค่ามากและวิเศษกว่าสิ่งอื่นหมด เพราะใครเล่าที่อาจกำหนดราคาแห่งของที่ระลึกอันนี้ได้ ด้วยเป็นถึงพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราชแห่งพระมหากษัตริย์ผู้มีบุญบารมีทรงชนะทุกทิศ ใครได้รับแล้วเป็นบุญลาภอันประเสริฐของผู้นั้น คนไทยเราเมื่อเห็นพระรูปนี้ ก็จะบังเกิดความเคารพนับถือและจงรักภักดีในพระองค์ดุจเดียวกับได้แลเห็นพระองค์และพะพระพักตร์ทีเดียว พระรูปนี้ฉันปฎิญาณตัญญาไว้ว่าตลอดชีวิตของฉัน ๆ จะติดไว้ที่แขวนอยู่เสมอ แล้วต่อเมื่อฉันตายแล้ว บรรดาลูกหลานก็จะรักษาเป็นมรดกโดยระลึกถึงพระเดชพระคุณของพระองค์จนกว่าชั่วกัลปาวสาน ”

ยังมีเรื่องของท่านอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งน่ารู้ถึงบ้าง คือท่านเจ้าหญิงเดอเนอมีร์ส ซึ่งเป็นคนค่อนข้างบูชาผู้มีบุญญาอยู่ คำที่พระองค์เองมีเชื้อปราชญ์ๆ อยู่ในพระองค์ วันหนึ่งท่านได้เสด็จมาเยี่ยมราชทูตไทย โดยไม่แพร่พรายบอกให้ใครรู้เลย ครั้นพระองค์เสด็จมาถึงสำนักราชทูตซึ่งเพ็ญวันนั้นในสถานทูตไม่มีล่ามเหลืออยู่สักคนเดียว เพราะจวนเจียนที่ท่านจะกลับไปเมือง

ไทยแล้ว ต่างคนต่างกำลังวิ่งไปซ่อน^{๕๕}ซ่อน^{๕๖}โน้นกันออกัน ตอน
 นี้ออกจะขลุกลั่นกันหน่อย คือท่านหญิงก็พูดไทยไม่เป็น
 ส่วนข้างราชทูตก็พูดฝรั่งเศสกรอกแกรกไม่เป็นศัพท์เป็นแสงจะ
 สนทนาปราศรัยแลกเปลี่ยนความเห็นด้วยวิธีใด อย่างกล้วยคน
 เผลยวนลวดถึงที่อัจนก็ยังพอแก้ไขไปได้บ้าง ไม่ให้เสียการที่
 เดียว ข้างฝ่ายท่านหญิงและราชทูตเมื่อเห็นว่า ใช้ปากพูดจา
 ปราศรัยกันไม่สำเร็จแน่แล้ว ก็เกณฑ์เอามือเอาตามาช่วยปาก
 ชี้โบ้ชี้เบ๊ กลับตาไป ๆ มา ๆ พलगทำท่าทางยักย้ายไปตามเรื่อง
 ถึงไม่ค่อยรู้ความละเอียดละออถึงจริง ก็ยังพอเข้าใจกันได้บ้าง
 เป็นงู ๆ ปลา ๆ ดีกว่าไม่รู้เรื่องเลย แต่สิ่งที่ต่างคนต่างรู้ดีนั้น
 คือต่างฝ่ายต่างนับถือกันว่าเป็นเจ้าปัญญา ไล่ให้จนไม่ค่อยง่าย สิ่ง
 ที่ทำให้รู้ว่าเขาเข้าใจความกันนั้นคือ ภายหลังวันที่ท่านหญิงเสด็จ
 ไปเยี่ยมมัน ท่านหญิงได้ส่งถ่มมือทำด้วยหนังนกมีชนิดอยู่
 ซึ่งท่านทรงเมื่อคราวเสด็จไปเยี่ยมมัน ไปประทานอัครราชทูต
 และบนกระดาดที่ห่อถ่มมือนั้น ท่านทรงสลักหลังด้วยลายพระ
 หัตถ์ของพระองค์เองว่า-- “ของกำนัลของเจ้าหญิงเดอเนอมีร์ส
 ให้แก่ท่านอัครราชทูตสยามไว้เป็นที่ระลึกแห่งการสนทนา^{๕๗}ชื้อ^{๕๘}เบ๊
 ซึ่งเจ้าหญิงเดอเนอมีร์สเดาแปลเอาเองว่า “ถ่ม^{๕๙}มือน^{๖๐}สวยงามมาก
 ถ้าได้^{๖๑}ไว้เป็นที่ระลึกก็จะเป็นเกียรติยศยิ่ง” ผิดไม่ผิดจึงค่อยว่า
 กันคราวหลัง แต่โปรดรับไว้เถิด” (ลงพระนาม) เจ้าหญิง
 เดอเนอมีร์ส.

บทที่ ๗๘

ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระราชสำนัก
วังแวร์ซายส์.

ตั้งแต่แรกที่ท่านราชทูตมาเมืองฝรั่งเศสนั้น จะว่าท่านยังไม่เคยเห็นพระเจ้าแผ่นดินก็เกือบจะว่าได้ คำที่การเฝ้าเมื่อแรกมาถึงนั้น ทางราชการได้จัดเป็นพิธีอย่างใหญ่โต ไม่เป็นโอกาสอันเหมาะเลยที่ราชทูตจะได้สังเกตที่โน้น อันเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ และขนบธรรมเนียมวิธิดำเนียรการของพระราชสำนักฝรั่งเศส เป็นหน้าที่ราชการโดยตรง หาได้พึงประสงค์ขอให้เป็นการผลิตเพลินส่วนตัวไม่ เพราะเหตุนี้ราชทูตอยากนุกอยากหนาที่จะได้มีโอกาสเข้าเฝ้าอย่างเจียบ ๆ ไม่มั่งคั่ง เพื่อรู้ว่าเป็นจริงภายในพระราชสำนักนั้น ตามปกติดำเนินวิธีไปทำไหน ส่วนข้าราชการฝรั่งเศสก็เหมือนกัน อยากจะให้ราชทูตรู้เห็นความเป็นจริงในราชประเพณีฝรั่งเศส อย่าให้เป็นแต่รู้เพียงหน้าฉาก ให้รู้เห็นทางภายในอีกด้วย จะรู้ถึงแก่นหัวใจขนบธรรมเนียมฝรั่ง ดีกว่ารู้แต่ผิว ๆ ภายนอก เมื่อกลับไปถึงบ้าน เมืองจะได้นำความ สัตย์จริงไปเล่าให้ชาวไทยด้วยกันรู้ว่าเป็นอย่างไรแน่.

ฉะนั้น ก่อนที่ราชทูตจะเข้าเฝ้าลากลับไปเมืองสยามสองวันนั้น ท่านกับขุนนางไทยที่มาด้วยกันก็ได้ออกไปเที่ยวที่พระราชสำนักแวร์ซายส์ตลอดเวลาบ่าย โดยไม่มีกิจธุระอะไรนอกจาก

จะได้รวมเผ้าอยู่กับพระบรมวงศานุวงศ์ ชมพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดินกำลังทรงสำราญพระราชหฤทัยอยู่ในท่ามกลางพระราชบริพารอย่างปกติธรรมดา ไม่มีราชกิจการอะไรทั้งหมด.

ราชทูตถึงวังแวร์ซายส์เวลากำลังประทับเสวยอยู่ ทรงรับสั่งให้เสียนำเข้ามาเผ้าเสวยแต่ในเวลานั้นทีเดียว พอตอดพระเนตรเห็นราชทูตก็ทรงทักขึ้นทันทีว่า-- “เจ้าคุณราชทูต ฉันต้องขออภัยที่เพิ่งเชิญเจ้าคุณมาเที่ยวเล่นในวังวัน^{นี้} แท้จริงมิใช่แก่งทำหลงลืมหรือถอยส่อศักดิ์จะมีให้เจ้าคุณได้เผ้าแทนที่ห้ามได้เป็นเพราะฉันป่วยไปหลายเวลา การเพลิดเพลินเล่นหัวทั้งหลายเหล่านี้เลยต้องเลิกกันหมดไม่มีโอกาสสักกันเลย ฉันเสียดายมากเพราะว่าถ้าไม่ประจวบกับคราวเคราะห์ร้ายดังนี้ คงได้เชิญเจ้าคุณมาเที่ยวหย่อนใจที่วังเป็นหลายครั้งหลายหนมาแล้ว” เจ้าคุณอัศวราชทูตได้ฟังพระกระแสรับสั่งดังนี้ก็ทูลตอบว่า-- “ขอเดชะ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเสียดายด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ถ้าหาไม่จะได้เป็น โอกาสให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เซยชมพระบารมีเส้าให้อิ่มนํ้าสำราญใจ สมความปรารถนาของข้าพระพุทธเจ้าผู้มาแต่ไกล แต่ก็ยังอุ่นใจอยู่ว่าคงจะได้เผ้าชมพระบารมีสักวันหนึ่งเป็นมั่นคง ขอ^{นี้}นข้าพระพุทธเจ้าไม่สู้จะวิตกนัก วิตกอยู่แต่อาการประชวรของฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่ง แต่มั่นกลัбыินดีด้วยเกล้า ฯ ในการที่เห็นพระอาการในวัน^{นี้}คือยบบรรเทาหลง ขอทรงพระ

สำราญเจริญ ๆ ให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เชยชมพระบารมีพระพุทธเจ้าค่ะ”
 แต่^๕นี้ไปตลอดเวลากำลังประทับเสวย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
 ไม่ทรงรับสั่งว่าอะไรจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต แต่พระองค์ทรง
 ตรัสชมเชยสติปัญญาของท่านราชทูตกับบรรดาท่านที่อยู่ใกล้ชิด
 พระองค์ว่า-- “เจ้าคุณราชทูต^๕คนพูดจาแหลมหลักคมคายนัก”

เสร็จการเสวยพระกระยาหารแล้ว คณะราชทูตกับพวกก็
 ได้เที่ยวดูห้อง^๕นี้ห้องโน้นตามชอบใจ จนทั่วพระราชวังแวร์ซายส์
 ก็ว่าได้ ที่จริงท่านเคยดูมาหนึ่งแล้ว แต่จะดูอีกหนึ่งก็
 ไม่เบื่อ ยิ่งห้องระเบียง “คาลेर” ข้างโน้นยิ่งติดใจมาก
 เพราะที่นั้นมีรูปภาพใหญ่ตามผนัง กล่าวด้วยกิ่งพงสาวดารใน
 รัชกาลสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ตอนเกรซายูทรโยธาทัพหลวง
 เสด็จไปปราบอริราชศัตรู ที่เขตต์แดนฮอลันดา ช้องคูหาที่
 ท่านราชทูตติดใจยิ่งกว่าปางใดหมด คือปางเมื่อสมเด็จพระเจ้า
 หลุยส์มหาราชาเจ้ากำลังชักพระแสงขรรค์ออกจากฝัก ^๕ขึ้นไปทาง
 ค่ายของข้าศึก พลางบรรลือพระสุรสิงหนาทว่า-- “เอ้าพวก
 เรา เอาให้อยู่มือคราวเดียวทั้ง ๔ ค่ายเถิดลูกเอ๊ย เอา รุก
 เข้าไป ซโย”

ดูรูป^๕นี้แล้วก็ได้ไปดูห้องที่เพิ่งเสร็จแล้วใหม่ ๆ สองห้อง ๆ
 หนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างนี้ ^๕ตั้งชื่อว่าพระที่นั่งพิมานตาเคร่ ล้วน
 ประดับด้วยรูป^๕ดั่งและรูปเขียนอันเกี่ยวข้องกับสงครามทั้งนั้น และ
 อีกห้องหนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างโน้น ^๕ตั้งชื่อว่าพระที่นั่งพิมาน

ลาแป้ ล้วนแต่เครื่องประดับตกแต่งอันเกี่ยวกับสันติสุขความ
สงบราบเรียบทั้งนั้น รูปวาดเขียนต่าง ๆ ทั้งสองห้องนั้นล้วนไป
ด้วยฝีมือของท่านอาจารย์เลอบริง ซึ่งเท่าเทียมว่าแล้วด้วยฝีมือ
เทวดาก็ว่าได้.

ครั้นตกค่ำลงราชทูตไปเที่ยวดูห้องและห้องพระโรงต่าง ๆ เมื่อ
ติดไฟอีกครั้งหนึ่ง แสงประทีปโคมชวลาลาเนี้ยวเพิ่มความสวย
งามให้ทวีมากขึ้นอีกเป็นกอง เมื่อกำลังเดินผ่านไปผ่านมานั้นได้
มีโอกาที่จะชมพระบารมีอีกหลายหน และทุกคราวที่ราชทูต
ผ่านตรงหน้าที่นั่ง ที่พระองค์กำลังทรงประทับเล่นอยู่กับพระ
บรมวงศานุวงศ์ พระองค์ทรงปราศรัยอยู่ทุกคราว และเพื่อ
เป็นที่สะดวกแก่ราชทูตในการทูลนั้น พระองค์ทรงรับสั่งถาม
ท่านเจ้าชายดิกเดอโนอัสซึ่งอยู่ข้างพระองค์ ท่านเจ้าชายทรง
ถามมวงเซียร์สตอร์ฟว่าราชการผู้ประจำราชทูตอีกต่อหนึ่ง แล้ว
มวงเซียร์สตอร์ฟรับช่วงอีกที่จนกระทั่งล้ามและราชทูตรู้เรื่องความ
ประสงค์ในพระกระแสรับสั่งนั้น ครั้นจะทูลตอบก็รับคำตอบ
ช่วงขึ้นไปเป็นทอด ๆ จนกระทั่งทรงทราบในความคิดเห็นของราช
ทูต โดยราชทูตไม่ต้องรอพักหรือเข้าไปเฝ้าจำเพาะหน้าที่บัลลังก์
ทรง เป็นการสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่าย.

อีกหน่อยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปฟังดนตรี ราชทูต
ไทยก็โดยเสด็จด้วย และเวลานั้นพระองค์ยังทรงพระกรุณา
ตรัสถามอะไรต่ออะไรต่อราชทูตอีก ราชทูตทูลสนองพระราช

ตำรับว่า-- “ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ แล้วว่าพระองค์
 ไข่แต่เป็นพระมหากษัตริราชผู้ทรงไว้ซึ่งเดชานุภาพอันพึงเกรง
 กลับปรากฏในทั่วทิศานุทิศ พระองค์ยังทรงไว้ซึ่งพระคุณานุคุณ
 เป็นอันเอกอุ ทำให้พระองค์เป็นที่รักใคร่นับถือในทว้มนุษยโลก
 ด้วย พุทธิเจ้าค่ะ ขอเดชะ”

ขณะนั้นยังมีผู้หนึ่งในที่ประชุมชนทูลถามราชทูตว่า-- “นี่เจ้า
 คุณไม่เล่นอะไรบ้างหรือ เจ้าคุณชอบไหมการเล่นต่าง ๆ” เจ้า
 คุณราชทูตตอบว่า-- “ชอบที่ท่านทำไมจะไม่ชอบ แต่ถึงจะ
 ชอบก็ยังไม่บรรเทใจเท่ากับได้คู่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเล่น
 เพียงดูพระองค์ทรงเล่นก็พอแล้ว ฉันชอบใจ” ถัดจากนี้อีก
 สักครู่ ก็ได้พากันเข้าไปกินเครื่องว่าง พอได้เวลาก็กลับยัง
 สำนักสถานทูต ตลอดทางกลับเจ้าคุณอัครราชทูตสรรเสริญท่าน
 เจ้าชายดึกเคอโนอัซมีมีที่สดว่า-- “สมแล้วที่เป็นเชื้อพระ
 ศรีสวัสดิวงศ์ สมควรแล้ว”

สำนักหอสมุด